

155 godina Općinske knjižnice i čitaonice Jelsa i kratka povijest knjižnica na otoku Hvaru

Bibić Pilloni, Zorka

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:484847>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za informacijske znanosti

Sveučilišni diplomski studij

informacijskih znanosti

The seal of the University of Zadar is a circular emblem. It features a central illustration of a building with a dome and several windows. The text "SVEUČILIŠTE" is written along the top inner edge, and "U ZADRU" is written along the right inner edge. At the bottom, the Latin phrase "UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA" is inscribed.

Zorka Bibić Piloni

**155 godina Općinske knjižnice i čitaonice Jelsa i
kratka povijest knjižnica na otoku Hvaru**

Diplomski rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za informacijske znanosti
Sveučilišni diplomski studij
informacijskih znanosti

155 godina Općinske knjižnice i čitaonice Jelsa i kratka povijest knjižnica na otoku Hvaru

Diplomski rad

Student/ica:

Zorka Bibić Piloni

Mentor/ica:

dr.sc. Marijana Tomić

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Zorka Bibić Piloni**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **155 godina Općinske knjižnice i čitaonice Jelsa i kratka povijest knjižnica na otoku Hvaru** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 18. svibnja 2024.

SAŽETAK

Knjižnica i čitaonica u Jelsi, osnovana 1868. godine, najstarija je ustanova takve vrste na otoku Hvaru i na srednjodalmatinskim otocima. Nastala iz inicijative lokalnih promicatelja ideja i nastojanja hrvatskog narodnog preporoda, gotovo neprekinuto djeluje više od 155 godina. U ovom se radu nastoji rasvijetliti i manje poznata i u literaturi spomenuta povijest čitaonice nakon završetka Prvog svjetskog rata (1918.) do suvremenog doba, posebno oscilacije u djelatnosti izazvane društvenim promjenama i kulturnim trendovima, obzirom da se većina autora do sada zadržavala na „zlatnom dobu“ ove ustanove, odnosno od utemeljenja 1868. godine do početka Prvog svjetskog rata (1914.). Rad donosi i kratku povijest knjižnica na otoku Hvaru, od najstarijih u sklopu crkvi ili samostana, preko izgubljenih privatnih biblioteka, do onih u malenim otočnim naseljima, koje su zapravo bile prva moderna društvena okupljališta i generatori kulturnih aktivnosti. Danas su na otoku Hvaru tri aktivne narodne knjižnice: u gradu Hvaru, Starome Gradu i Jelsi, uz niz privatnih i(li) povezanih s određenom crkvenom ili svjetovnom ustanovom.

Ključne riječi: narodna knjižnica; Jelsa; Hvar; Stari Grad; hrvatski narodni preporod;

SADRŽAJ

1. Uvod.....	2
2. Povijesni razvoj knjižnica u Hrvatskoj.....	5
3. Ilirske čitaonice u 19. stoljeću	13
4. Knjižnice na otoku Hvaru.....	18
5. Od prve čitaonice na srednjodalmatinskim otocima do središta zajednice.....	26
6. Zaključak	45
7. Slikovni prilozi.....	47
8. Popis literature	54

1. UVOD

U lipnju 2023. godine Općinska knjižnica i čitaonica u Jelsi obilježila je 155 godina postojanja. Utemeljena 1868. godine na inicijativu tadašnjeg načelnika Nike Dubokovića, promicatelja hrvatskog narodnog preporoda u mjestu, tijekom stoljeća i pol njezin status i djelovanje doživjeli su brojne mijene. Upravo se činjenica otvaranja čitaonice smatra ishodištem modernog razvoja Jelse, odnosno ključnom točkom infrastrukturnog, gospodarskog i kulturnog razvoja mjesta i njegove preobrazbe iz zanemarene i za život nesigurne sredine u mjesto izraženog potencijala te ugodnog i kvalitetnog života. Osim toga, jelšanska knjižnica odavno ima status najstarije čitaonice na srednjodalmatinskim otocima, što je zasigurno smješta u važne i ugledne ustanove. Međutim, život jedne institucije najčešće nema pravocrtan razvoj i neobjektivno je i nepravedno zadržati se isključivo na njezinoj staroj slavi.

Jelšanska je ustanova svoj hod započela 1. lipnja 1868. godine kao *čitaonica* – mjesto okupljanja, susreta, promicanja narodnog jezika i razmjene informacija i (najčešće) političkih ideja, mjesto zabave i razonode, ali i mjesto čitanja novina i časopisa. To ne znači da je praksa čitanja bila najvažnija u okvirima djelatnosti, već je prostor bio sjedište, ali i rasadište preporodnih ideja i nastojanja, najčešće s političkim predznakom. Tek je nekoliko desetljeća kasnije dobila naziv *knjižnica* – ustanova koja pohranjuje tiskanu građu i ustupa je korisnicima na posudbu i korištenje. Oba naziva ovisila su o društvenim promjenama u lokalnoj sredini, kao i zakonskim izmjenama. Današnjim punim nazivom Općinska knjižnica i čitaonica Jelsa, ustanova baštini oba segmenta. Po vrsti je narodna knjižnica. U Hrvatskoj je taj naziv definiran Zakonom o knjižnicama, iako su tijekom demokratskih promjena 1991. godine autori poput Đurđe Mesić predlagali promjenu naziva u „javna“, argumentirajući kako pridjev „narodna“ ističe pripadnost siromašnim i nižim slojevima društva koji su posljednji postali ravnopravni članovi društva te time dobili mogućnost sudjelovanja u obrazovanju i kulturi općenito. Također su isticali kako je naziv „narodni“ imao smisla tijekom narodnog preporoda ili buđenja nacionalnih svijesti, stavljajući uporište u ono što definira određeni narod, jezik i kulturu u prvome redu.

U dosadašnjim radovima, objavljenima najčešće povodom obilježavanja godišnjica njezina osnutka, najviše se opisuje i interpretira povijesni i društveni kontekst utemeljenja čitaonice, rad i utjecaj zaslužnika iz mjesta i okolice te aktivnosti knjižnice do Prvog svjetskog rata. Prvi koji je detaljnije pisao o knjižnici je Jelšanin Pavao Palaversić (1928 – 2013), profesor i dugogodišnji potpredsjednik mjesnog ogranka Matice hrvatske. U svojim radovima (1994.) prikazao je povijesni razvoj ustanove i njezine posebnosti od osnutka do početka 20. stoljeća. Prigodom 125. obljetnice utemeljenja kratki, ali jezgroviti pregled djelovanja do samostalnosti Republike Hrvatske objavila je Katija Matković – Mikulčić (1993.). U jesen 2018. godine

knjižnica je organizirala stručni skup i izložbu prigodom 150. obljetnice osnivanja, te je ravnateljica Maja Vukić istražila sve tada dostupne informacije u tiskanoj građi, kao i neobjavljenu rukopisnu građu pri Državnom arhivu u Splitu, kao i do sada neobjavljenu rukopisnu građu u Fondu općine Jelsa pri Muzeju hvarske baštine u Hvaru. Na dio tih dokumenata oslanja se i ovaj rad. U Državnom arhivu u Splitu nalazi se veliki dio građe iz privatnog arhiva obitelji Duboković, čiji su članovi bili nositelji razvoja u novoj povijesti Jelse, ali i osnivači čitaonice i njezini istaknuti pripadnici. Taj dio arhiva sadrži vrijedne izvore o osnivanju čitaonice i njezinim aktivnostima zaključno do Drugog svjetskog rata. Osim spomenutog arhiva koji su nasljednici obitelji donirali Državnom arhivu u Splitu postoji i veliki dio građe koja se još uvijek nalazi u obiteljskoj kući i nažalost nije dostupna javnosti. Zbog toga ovaj rad će nužno ostati manjkav za, pretpostavlja se, brojne nove i zanimljive spoznaje u kompleksnom mozaiku života jedne ustanove u malenom mjestu. Ostaje nadati se da će to biti omogućeno u budućnosti. U Fondu općine Jelsa pri Muzeju hvarske baštine nalaze se izvori za razdoblje između dva svjetska rata. Obzirom da u spomenutom Fondu ne postoji zaseban dio o djelatnostima čitaonice, već je on raspršen među ostalom građom, ostaje tek pretpostavka da bi detaljnije informacije mogle biti u drugim arhivskim kutijama ili možda drugom arhivu. Gdje je to bilo moguće, informacije su se nadograđivale i povijesni hod rekonstruirao na temelju ostale dostupne literature i građe.

Cilj ovog rada je rekonstruirati stoljeće i pol djelovanja jedne otočne knjižnice i svih društvenih, razvojnih i zakonskih promjena koje su se odrazile na njezino postojanje, korištenjem objavljenih i neobjavljenih izvora i građe. Obzirom da je u dosadašnjim radovima najveći naglasak bio na njezinom osnivanju 1868. godine i djelovanju do početka 20. stoljeća, kao i u ulozi ove ustanove tijekom narodnog preporoda u Dalmaciji, u ovom će se radu, koliko je moguće, nastojati proširiti do sada poznata i u literaturi zanemarena povijest ustanove od Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) do 2023. godine. Također, cilj je objediniti povijest otočnih knjižnica i njihova razvoja, stavljajući ih u kontekst kulturne prošlosti otoka, ali i Hrvatske.

Kako će se vidjeti u radu, pomalo je paradoksalno da pouzdanih izvora o životu jelšanske knjižnice nedostaje od sredine dvadesetog stoljeća, upravo kada razvojem tehnologija informacije i njihova dostupnost postaju sve brojniji. Dio razloga je u tome što je kompletni arhiv općine Jelsa izgorio u strašnom požaru 10. studenog 2003. godine, a kako će biti više riječi o tome u daljnjem radu, ogromna žrtva bila je i knjižnica koja je izgubila cjelokupni fond. Osim toga, tadašnji tisak nije pretjerano obraćao pažnju na vijesti iz malenih knjižnica koje su u periodu od Drugog svjetskog rata do osamostaljenja Republike Hrvatske najčešće funkcionirale nesamostalno i gotovo nevidljivo - u sklopu domova kulture, kulturnih centara ili

pučkih učilišta. Unatoč tome, pregledom dostupne građe periodike moguće je naći informacije iz kojih je moguće donekle rekonstruirati razdoblje nakon Drugog svjetskog rata.

Kao što je prethodno spomenuto, nedostatak izvora nadomješta se dostupnom literaturom i građom iz koje se može izdvojiti i rekonstruirati za ovaj rad važne elemente. Čitaonica i knjižnica, ustanova koja je važan dio zajednice, odraz je svih povijesnih, društvenih i kulturnih promjena koje su se zbile na određenom prostoru. To je obostran proces: društvo generira i doživljava mijene koje se onda reflektiraju na samu knjižnicu i obrnuto – knjižnica nastoji odgovoriti na mijene i istovremeno ostati postojana u svome poslanju.

U prvome dijelu rada iznosi se kratki pregled povijesnog razvoja narodnih knjižnica u Hrvatskoj, počevši od kasne antike do suvremenog doba i njegovih izazova. Drugo poglavlje prikazuje razvoj ilirskih čitaonica nastalih tijekom hrvatskog narodnog preporoda, najprije u kontinentalnoj Hrvatskoj, a u drugoj polovini 19. stoljeća i u Dalmaciji. Ilirske čitaonice preteče su današnjih knjižnica. Objašnjava se njihova djelatnost i zadaci te utjecaji, a iz tih nastojanja utemeljena je i čitaonica u Jelsi, kao i veliki broj sličnih ustanova u Hrvatskoj. Treće poglavlje donosi kratki povijesni pregled razvoja i djelovanja knjižnica na otoku Hvaru. Detaljnije se donose dostupni izvori o knjižnicama u većim otočnim naseljima – Hvaru i Starome Gradu, kao i kratka bilješka o čitaonici u danas napuštenom selu Malo Grablje, koje administrativno pripada općini Hvar.

Četvrto, najveće poglavlje rekonstruira život čitaonice i knjižnice u Jelsi od osnivanja 1868. godine do danas. Donose se okolnosti njezina utemeljenja te djelatnost u raznim previranjima prethodnih stoljeća. Također se donose informacije o ostalim knjižnicama i čitaonicama koje su neko vrijeme postojale paralelno uz knjižnicu koja je temelj ovoga rada. Na kraju rada donose se slikovni prilozi i popis literature.

2. POVIJESNI RAZVOJ KNJIŽNICA U HRVATSKOJ

Ovdje iznesen kratki povijesni pregled razvoja knjižnica na tlu Hrvatske temelji se najviše na radovima Aleksandra Stipčevića (2004., 2005.) i Josipa Stipanova (2010.) Gdje se smatralo potrebnim, zbog pojašnjenja određenog fenomena, dodana je i ostala literatura.

Nije poznato puno o mogućim knjižnicama naroda i kultura na tlu današnje Hrvatske prije doseljavanja Hrvata. Svi zapisi Ilira – ili nekog drugog naroda, zatim grčkih kolonizatora, prisutnih od 4. st. Prije Krista u Jadranu, Rimljana i stanovništva prisutnog nakon propasti Rimskog Carstva do danas su sačuvani tek u kamenu. Razumljivo, u propadljivu materijalu poput papira ili pergamene nije preživjelo gotovo ništa. Zbog arheoloških pronalazaka poput tintarnica, pisaljki i sl. može se sa sigurnošću reći da je Salona nadomak Splita, važno urbano središte antičke Dalmacije, imala svoju knjižnicu ili skriptorij. Svojedobno se pojavila legenda po kojoj je Splitski evanđelistar (ili evangelijar, po nekim autorima), kodeks s prijepisom sva četiri kanonska evanđelja na latinskom jeziku ispisan na pergameni i nastao u 8. stoljeću, jedini sačuvani artefakt iz salonitanske knjižnice¹.

Srednjovjekovlje, posebno stoljeća nakon propasti Rimskog Carstva (476. godine) gotovo do kasnog srednjeg vijeka (11./12. stoljeće) šute zbog nedostatka pisanih izvora. Širenje benediktinskog reda diljem primorske Hrvatske i osnivanje samostana istraživačima nudi pretpostavku o postojanju knjižnica i skriptorija po uzoru na benediktinske samostane u zapadnoj Europi, posebno onoga na Monte Cassinu u južnoj Italiji. Pretpostavlja se da je knjižnicu i skriptorij mogao imati i samostan u Rižinicama iznad Solina, koji je osnovao knez Trpimir. Najveći skriptorij i knjižnica benediktinskog reda, osnovani u 10.st., nalazili su se uz crkvu sv. Krševana u Zadru. Iako su ukinuti u 15. stoljeću, marljivi, uglavnom anonimni prepisivači i umjetnici oslikavanja kodeksa i rukopisa ostavili su hrvatskoj pisanoj baštini nekoliko liturgijskih kodeksa, časoslove, evanđelistare i ostale dokumente nastale u prostoru samostana. Knjižnica je u potpunosti prestala s djelovanjem 1806., nakon što je francuska vlast u Dalmaciji ukinula mnoge samostane, crkvene redove, bratovštine i ostale ustanove povezane sa Crkvom.

I ostali crkveni redovi nastali u kasnom srednjem vijeku – u prvom redu dominikanci i franjevci – imali su samostanske knjižnice. Dominikanci su u svome poslanju bili usmjereni na propovijedanje i poučavanje, te je i očekivano njihovo zalaganje oko izgradnje zbirke potrebnih za njihovo djelovanje. Franjevci su se proširili na jadransku Hrvatsku vrlo brzo nakon

¹ Istraživanje Mirjane Matijević-Sokol (2016.) smješta njegov nastanak u Rim ili neki talijanski skriptorij, te je u Split donesen u tijeku akcije sređivanja crkvenih prilika u Dalmaciji u 8.st. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/265122> (pristup 24. siječnja 2024.)

ustanovljenja reda, a postoji legenda da je njihov utemeljitelj sveti Franjo Asiški osobno posjetio Zadar. Samostan u Dubrovniku osnovan je uz crkvu sv. Tome 1234. g. i ubrzo je stvorio biblioteku. Današnja knjižnica u samostanu Male braće zapravo je sljednica te prve franjevačke knjižnice u Dubrovniku. Posjedovala je vrijednu građu, poput iluminiranih kodeksa koje je u bijegu pred Turcima samostanu ostavila Katarina Kosača, supruga vladara Stjepana Kotromanića. U snažnom i nezaustavljivom požaru koji je buknuo odmah nakon „velike trešnje“, katastrofalnog potresa 1667. godine, gotovo cjelokupni fond od 7500 svezaka je uništen. Fond se postepeno nadomještao donacijama, ostavštinama, otkupom i zamjenama.² Među knjižnicama utemeljenima u srednjem vijeku valja reći nešto više o Metropolitani, najstarijoj knjižnici u Hrvatskoj koja kontinuirano djeluje do danas. U radu o povijesti zagrebačkih knjižnica autori Sršen i Glavan (2010.) donose informacije o njezinom osnutku. Nastala je uz zagrebačku katedralu u godini osnutka biskupije (1094.). Osnovao ju je prvi zagrebački biskup Duh koji je zajedno sa svojom svitom iz prostora današnje Češke donio stotinjak vrijednih rukopisa. Iako nije najstarija po postanju, jest po kontinuitetu. Njezin najstariji sačuvani inventar iz 1394. godine svjedoči o smještaju, uvezu građe (svojevrnom materijalnom opisu, elementu koji je danas obvezan pri kataloškoj obradi građe) i posudbi pripadnicima Kaptola, najčešće zbog potreba učenja. Sršen i Glavan (2010.) donose zanimljiv podatak: u ovom bitnom mjestu ili skriptoriju u blizini nastala je i prva knjiga koja je 1334. godine službeno predstavljena građanima Zagreba i potencijalnim korisnicima - Statuti zagrebačkog kaptola, zbir kanonskih propisa, prava, privilegija i obveza klera i podanika, napisani latinskim jezikom. Metropolitana je dobila samostalnu zgradu u vrijeme biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića 1692. godine, a nalazila se u sklopu obzida pred katedralom, uz Bakačevu kulu. Kompleks je zajedno sa zgradom knjižnice srušen 1906. godine. Broj jedinica građe rastao je zahvaljujući donacijama, ali i viziji biskupa Mikulića koji je za potrebe knjižnice kupio cijelu grafičku i povijesno-topografsku zbirku slovenskog polihistora Johanna Weicharda Valvasora³. Biskup Maksimilijan Vrhovac, preteča hrvatskog narodnog preporoda i marljiv sakupljač narodnog blaga, prvi je u drugoj polovini 18. stoljeća otvorio Metropolitanu javnosti. Međutim, i ovoj knjižnici je elementarna nepogoda – veliki potres 1880. godine promijenio povijest. Nakon što je premještena iz oštećene, neupotrebljive zgrade u neadekvatnu kaptolsku kuriju, postavilo se pitanje njezine pohrane i očuvanja. Prema istraživanju Dore Sečić (2016.), zahvaljujući ravnatelju Sveučilišne knjižnice Ivanu Deželiću, u čijem je mandatu 1913. godine izgrađena nova zgrada knjižnice na Marulićevom trgu (današnji Državni arhiv u Zagrebu),

² Šikić, fra Mario. 2015. Knjižnica Male braće u Dubrovniku. Leksikon Marina Držića. URL: <https://leksikon.muzej-marindržic.eu/knjižnica-male-brace/> (preuzeto 12. ožujka 2024.)

³ Valvasor, Johann Weichard. 2024. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 14.2.2024. URL: <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/valvasor-johann-weichard>>.

Metropolitana - fond od više od 55 000 svezaka je premješten u prostor nove zgrade i spašen od propadanja. Uz to, ostala je pod ingerencijom Kaptola, ali na raspolaganju javnosti. Na taj način je Deželić uspio ono što njegovom prethodniku Ivanu Kostrenčiću nije polazilo za rukom – pohraniti i sačuvati fond Metropolitane unutar Sveučilišne knjižnice, uz pristanak Kaptola. Istraživači postojanje knjižnica i općenito znanja u srednjem vijeku najčešće vezuju uz zatvorene, ograđene prostore: kaptole, odnosno središta biskupija i samostane, no postoje zanimljivi podaci i o privatnim knjižnicama. Josip Stipanov (2015.) spominje primjer zadarskog trgovca tekstilom Mihovila pok. Petra. On je 1385. g. sastavio oporuku u kojoj je, među ostalim, nabrojio knjižna djela koja posjeduje, a nabavio ih je tijekom čestih poslovnih putovanja po Europi. U njegovoj zbirci našlo se i kapitalno djelo rane renesanse – Danteova „Božanstvena komedija“, što je prvi spomen njegova djela u Hrvatskoj. Nažalost, iz Mihovilove zbirke do danas ništa nije sačuvano.

Ideje renesanse i humanizma, koje su vremenom nadržale Danteovo djelo, zahvatile su cijelu Europu. Ovo razdoblje ponovno otkriva antiku, njezine stvarateljke i djela koja su nepoznati pisari tijekom srednjeg vijeka marljivo prepisivali i tako sačuvali budućim generacijama. Tako i knjižnice postaju obogaćene djelima antičkih pisaca. No renesansa stvara i nove vrijednosti, novu koncepciju svijeta i društva, postavljajući čovjeka kao misaono i za djelovanje sposobno biće u središte fizičkog i duhovnog svijeta. Upravo je na izmaku ovog razdoblja, u drugoj polovini 15. stoljeća, pokrenut prvi tiskarski stroj koji je tektonski promijenio čovječanstvo. Međutim, knjižnice su u tom razdoblju još uvijek zatvorene i nedostupne većini javnosti. Gotovo je nevjerojatno da je grad poput Dubrovnika, samostalna republika - svojevrsan ideal slobode i napretka, dobio svoju pravu javnu knjižnicu, odnosno ustanovu koju je po današnjim standardima moguće smatrati knjižnicom tek početkom dvadesetog stoljeća. No i ranije su postojale ideje o njihovom otvaranju. Povjesničar i dominikanac Stjepan Krasić (2022.) prvom javnom knjižnicom na tlu Hrvatske smatra onu utemeljenu 1463. godine u dominikanskom samostanu u Dubrovniku. Sadržavala je rukopisnu i tiskanu građu iz svih tada poznatih znanosti: prava, povijesti, teologije, filozofije, prirodnih znanosti, medicine i glazbe. Bila je otvorena svim obrazovanim stanovnicima Dubrovnika i okolice, ali i strancima koji su često zalazili u grad.

Stipanov (2015.) spominje primjer pojedinca, pripadnika bogatijeg društvenog sloja u Dubrovniku, i njegovih namjera. Astronom i matematičar Ivan Gazulić (ili Gjon Gazuli, podrijetlom iz Albanije), u oporuci je zabilježio potrebu osnivanja javne knjižnice koju bi činile knjige iz njegove ostavštine. Iako pojedini izvori spominju da se to ostvarilo, za sada se ne mogu pronaći dokazi koji bi to potvrdili. Obimnu privatnu knjižnicu posjedovao je i otac

hrvatske književnosti Marko Marulić, koji se, po pojedinim izvorima, u zreloj dobi najviše volio povlačiti u mir svojih knjiga.

U ovom razdoblju i kasnije, kao svojevrsni odgovor na porast protestantizma nastaju ili se razvijaju noviji crkveni redovi poput pavlina i isusovaca. Ova dva reda geografski su vezana uz kontinentalnu Hrvatsku. Isusovci donose novi zamah – osnivaju škole i kolegije namijenjene laicima. Dolazak isusovaca u Zagreb obilježio je nove korake u razvoju obrazovanja, a time i bibliotekarstva. Pišući o povijesti zagrebačkih knjižnica, Sršen i Glavan (2010.) navode kako su isusovci 1607. godine na Gornjem gradu otvorili kolegij, odnosno gimnaziju, koja je postala temelj budućeg sveučilišta. Red je raspušten stoljeće kasnije, a do tada je knjižnica zagrebačkog kolegija imala oko 6000 svezaka. Taj fond postao je temelj današnje nacionalne i sveučilišne knjižnice.

Osim crkvenih redova, knjižnice su nastajale i postojale uglavnom nesebičnošću, vizijama i naporom obrazovanih i uglednih pojedinaca koji su vlastiti trud i sredstva uložili u dugoročno isplativu dobrobit sredine i zajednice. Možda je to bilo povezano s jednom od glavnih misli u (za hrvatske prilike zakašnjelom) baroku, nastalom kao dijametralno suprotnom odgovoru na renesansu, „memento mori“ – sjeti se da ćeš umrijeti, koja je u duhu toga vremena morala poticati na plemenite akcije kako bi se zaslužilo dobro mjesto u vječnom životu. U radu Josipa Dukića (2012.) opisana je inicijativa Ivana Paštrića, splitskog svećenika s vatikanskom adresom. Nakon što je splitski biskup Stjepan Cosmi 1700. godine otvorio sjemenište, ujedno i prvu javnu školu u Splitu, odlučio je osnovati biblioteku. U tome mu je neizmjerena bila Paštrićeva pomoć, koji je većinu života djelovao u Rimu te se obrazovao i usavršavao u Vatikanskoj biblioteci. Tijekom pet godina Paštrić je poslao osam pošiljki s ukupno 568 svezaka te je biblioteka 1706. godine otvorena i sjemeništarcima i javnosti. Fond se vremenom, iako sporo u prvih pedesetak godina, povećavao donacijama ostalih svećenika i uglednika, te je danas pohranjen i dostupan javnosti u zgradi nadbiskupskog sjemeništa u Splitu.

Tek razdoblje prosvjetiteljstva, koje se u Hrvatskoj razvija tijekom 18. stoljeća, pridaje veću pozornost dijelu stanovništva koji je gotovo tijekom cijele pisane povijesti na njezinim marginama – seljacima, obrtnicima, domaćicama, djeci... zapravo svima koji su iz bilo kojeg razloga bili na dnu društvene ljestvice, siromašni, nepismeni i neobrazovani. U ovom periodu osnažuje se školstvo zahvaljujući reformama carice Marije Terezije sredinom 18. stoljeća, pridaje se veća pažnja pitanjima „malih, običnih ljudi“ pa nastaju udžbenici, rječnici i pravopisi, pojavljuju se pojedinci kojima je cilj obrazovati – *prosvijetliti* narod. Stipčević (2004.) zapisuje kako su još od 17. st. najprije u sjevernoj Hrvatskoj izlazili takozvani kalendari, namijenjeni najširem sloju pučanstva. Bile su to zapravo knjižice iz jeftinog tiska, na manje kvalitetnom papiru i najčešće su se dijelile besplatno. Osim kalendara obuhvaćale su široki raspon tema, od

poljoprivrednih savjeta do astroloških prognoza, odnosno sadržavale su raznovrsne, međusobno nepovezane, no većini prilagođene tekstove koji su istovremeno bili poučni, zanimljivi, lako pamtljivi i zabavni. Jedan od najistaknutijih predstavnika prosvjetiteljstva bio je makarski franjevac Andrija Kačić Miošić, čije je djelo „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (tiskano u Veneciji 1756. godine), sve do 20. stoljeća bilo svojevrsni bestseler, jedno od najpoznatijih, najviše zapamćenih, recitiranih i najraširenijih djela svih vremena u Hrvatskoj, mnogima, bez sumnje, jedino djelo s kojim su se susreli.

U istom razdoblju nastaju čitateljska društva po uzoru na europske trendove, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju. Od samog početka nose, ovisno o mjestu utemeljenja, talijanski (gabinetto di lettura; casino) ili njemački (Lesekabinet) naziv. Valja reći kako su ona uglavnom vezana uz bogatije i uglednije društvene slojeve ili skupine povezane zajedničkim interesima. U Zadru je za javnost 1753.g. osnovan Casino nobile – plemeniti, što govori i sam naziv. Tri godine kasnije je u Bjelovaru, gradu koji se u tome razdoblju profilira kao vojno središte, utemeljen tamošnji casino, čiji su članovi uglavnom bili vojnici. Vremenom je izgrađena i prva zgrada specifično takve namjene – za okupljanje i potrebe članova casina - što je raritet u tadašnjoj Hrvatskoj.

Devetnaesto stoljeće ishodište je razvoja knjižnica u punom smislu. Inicijativama u hrvatskom narodnom preporodu krajem tridesetih godina devetnaestog stoljeća otvorene su prve ilirske čitaonice u Varaždinu, Zagrebu, Karlovcu i Križevcima, kao okupljališta domoljuba i promicatelja hrvatskoga jezika. Čitaonice su, kako će biti objašnjeno u sljedećim poglavljima, bile mjesta čitanja tadašnjih novina i časopisa, ali i prostori buđenja nacionalne svijesti te poticanja čitanja, izražavanja i stvaranja na hrvatskome jeziku, uz razmjene informacija, druženje istomišljenika i organizaciju kulturno-zabavnih programa. U ovom razdoblju knjižničarstvo se postupno razvija u znanstvenu disciplinu, ponajprije unaprjeđenjem klasifikacijskog sustava, obradom građe, ali i otvaranjem ostalih vrsta knjižnica, poput školskih, specijalističkih (primjerice, Mornarička knjižnica u Puli) i sveučilišnih. Stipanov (2010.) također navodi pokušaje osnivanja školskih knjižnica, posebno posljednja tri desetljeća 19. stoljeća zbog uvođenja obveznog školovanja, a dijelom iz razloga sustavnog opismenjavanja stanovništva, što se pokazalo vrlo dugotrajnim procesom. Osnivanjem zagrebačkog sveučilišta 1874. godine Akademijina knjižnica, sljednica isusovačke knjižnice, postaje sveučilišna knjižnica, tada nazivom Kraljevska sveučilišna knjižnica. Njezin prvi ravnatelj bio je Ivan Kostrenčić (1844 – 1924), uz to i prvi profesionalni knjižničar u Hrvatskoj. Njegovim nastojanjima dobivala je obrise buduće nacionalne knjižnice, te je, unatoč brojnim poteškoćama u radu i zbog okolnosti, uspio nabaviti brojnu vrijednu građu koja je u nacionalnim okvirima i danas iznimno važna, poput Vinodolskog zakonika, pravnog

dokumenta na glagoljici napisanog u 13. stoljeću. U vrijeme njegova mandata započeta je, a 1913. godine, u mandatu njegova nasljednika Ivana Deželića, otvorena zgrada Sveučilišne knjižnice na Marulićevom trgu u Zagrebu. Ovo razdoblje obilježilo je postupna profesionalizacija rada knjižničara, ali i zamah novoga doba. Iako su žene danas znatno brojnije od muškaraca u informacijskim znanostima i više se odlučuju na takva zvanja, na prijelazu 19. u 20. stoljeće to je bilo izuzetno teško ostvarivo. Autori Boršić i Skuhala Karasman (2023.) opisali su životni put prve hrvatske knjižničarke. Bila je to Elza Kučera (1883 – 1972), kći astronoma i geofizičara Otona. Po zvanju doktorica filozofije i eksperimentalna psihologinja, isprva je volontirala, no kasnije se, ponajprije vlastitom upornošću, uspjela zaposliti u Sveučilišnoj knjižnici, te je tako postala i prva državna činovnica u Hrvatskoj. Usporedo s poslom, gdje je mirovinu dočekala 1944. godine na mjestu zamjenice ravnatelja, Kučera je cijeli radni vijek posvetila znanosti i pisanju radova iz psihologije, filozofije i ženskih pitanja u knjižničarstvu.

Moderniziranjem hrvatskoga društva i uvođenjem obveze školovanja, kako navodi Stipanov, krajem 19. stoljeća sve više se osvješćuje potreba osnivanja pučkih knjižnica. Jedan od inicijatora ideje, školski nadzornik Franjo Andres, u programatskome tekstu razvio je ideju kako bi one trebale izgledati: spominje kako bi svako mjesto trebalo imati knjižnicu, po mogućnosti u središtu naselja, s označenim policama i građom te besplatnim upisom. Posuđena građa trebala se vratiti nakon četrnaest dana, a knjižničar bi trebao izrađivati izvješća o poslovanju i nabavi te evidenciju članova. Andresova vizija poklapa se s načinom rada većine knjižnica kakve poznajemo danas. Kako Stipanov (2010.) navodi, od 1902. godine započinje osnivanje pučkih knjižnica, a više-manje uspješni kontinuitet naprasno je prekinuo početak Prvog svjetskog rata. U međuratnom razdoblju razvijaju se i tzv. radničke knjižnice, namijenjene širenju znanja među tom populacijom.

Moderniziranje knjižnica i knjižničarstva započelo je tek pedesetih godina 20. stoljeća. U fokus postavljaju posebne skupine korisnika, isprva djecu i mlade, te se stvaraju prvi knjižnični odjeli s odabranom literaturom namijenjenom njima. Prema Sršen i Glavan (2010.), Gradskoj knjižnici Zagreb 1954. godine stvorena je prva zavičajna zbirka u Hrvatskoj – Zagrabiensia, isprva zbirka pisane baštine - knjiga i dokumenata o Zagrebu. Djelatnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu Eva Verona (1905 – 1996) istaknula se radom na oblikovanju abecednog kataloga i smjernica za katalogizaciju. Njezin rad prepoznala je IFLA te je bila u skupini stručnjaka koji su izrađivali smjernice za katalogizaciju, a njezini principi i danas su temelj knjižničarske struke u Hrvatskoj. Njezina zasluga je i što su smjernice, standardi i programi IFLA-e vrlo brzo postali inkorporirani u hrvatski knjižnični sustav. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina pridaje se posebna pažnja knjižničarskom obrazovanju, isprva

u formi tečajeva, a kasnije kao studij. Također, 1960. godine donesen je zakon o knjižnicama koji je definirao ciljeve, zadaće, vrste knjižnica, propise o obveznom primjerku te zaštiti građe. Konačno, 1995. godine otvorena je nova zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice.

Modernizacija i profesionalizacija rada knjižnica dočekala je suvremeno doba i prelaska u digitalne sfere zahvaljujući dostupnošću i mogućnostima interneta koji je, slično Gutenbergovom tiskarskom stroju, krajem 20. stoljeća u potpunosti transformirao čovječanstvo. Tada su knjižnice doživjele najveći zaokret u poslovanju. Više nisu bile mjesta isključivo posudbe građe ili boravka u svrhu učenja ili čitanja, već je pred njih postavljen izazov prilagođavanja, ali i promišljanja o koracima unaprijed u smislu pravodobnog odgovora na nova, aktualna pitanja i potrebe u svijetu koji se sve brže mijenja i čije je posljedice sve teže predviđati. U suvremenom svijetu postale su najprije mjesta slobodnog pristupa informacijama – odnosno, informacijska središta. To uključuje širok spektar aktivnosti. U središtu više nije građa, već korisnici i stvaranje ugodnog, sigurnog i intuitivnog područja djelovanja: knjižnice postaju središnja mjesta obrazovanja i cjeloživotnog učenja, potiču kulturu i multikulturalnost, demokraciju i toleranciju, jednakost i adekvatni pristup svim skupinama korisnika, pomirenja različitosti bilo koje vrste i uspostavljaju dijalog među njima.

Prema Dijani Sabolović – Krajina (2020.), koja objašnjava proces tranzicije knjižničnog poslovanja na početku 21. stoljeća, odnosno preobrazbu društva i kulture koja utječe i zahvaća knjižnice, navodi novosti koje su uvedene u hvatanju ukorak sa suvremenim izazovima. U poslovanje, programe i usluge se nove tehnologije i mediji, poput elektroničkih knjiga, digitalnih zbirki i mobilnih aplikacija, te u novi fokus dolaze razne korisničke skupine prema kojima se uspostavlja odnos, od osoba s posebnim potrebama (uslijed tjelesnog ili psihičkog hendikepa), preko nezaposlenih osoba, djece, mladih i osoba starije životne dobi, sve do marginaliziranih društvenih skupina i etničkih i kulturoloških manjina, poput Roma ili imigranata. Sve navedeno razumljivo je otvorilo nove teme u knjižničnom poslovanju, poput pristupa informacijama, informatičke, ali i drugih vrsta pismenosti, poput medijske, izazova i mogućnosti digitalizacije, razvijanje kompetencija informacijske i čitalačke pismenosti, usluga za razne korisničke skupine...

Krajem dvadesetog stoljeća sve više se pojavljuje sintagma knjižnice kao „trećega prostora“, pri čemu je dom prvi prostor, a mjesto zaposlenja i rada drugi. Zoran Velagić (2015.) u radu o povijesnosti pojma knjižnice kao trećeg prostora navodi kako je ishodište u knjizi američkog sociologa Raya Oldenburga *The Great Good Place* (1999.), iako je i u ranijim tekstovima razrađivao koncept. Po Oldenburgu, treći prostor je svaki u kojemu se često boravi (poput kafića, ali i društvenih prostora, knjižara), gdje dolazi do društvene interakcije uz ugodnu, sigurnu i opuštenu atmosferu. U njima se potiče i razvija razgovor o brojnim temama, te se

stvara demokratičnost i ravnopravnost svih sudionika, što se izvrsno može primijeniti na prostore knjižnica. Sukladno misiji i viziji narodnih knjižnica, tamo se svatko može osjećati dobrodošlo i ugodno, a ono najvažnije – pristup informacijama i uslugama dozvoljen je svakome jednako. U takvom konceptu knjižnica postaje središte lokalne zajednice, važan punkt u životu svakoga korisnika, kao i onoga koji će to tek postati.

Knjižnice 21. stoljeća suočene su s brojnim izazovima, ali i mogućnostima. U nastojanju da i postanu i opstanu kao središte zajednice, neprestano pronalaze nove putove i načine, osluškiju potrebe, daju sve od sebe u svakome segmentu poslanja i poslovanja.

3. ILIRSKE ČITAONICE U 19. STOLJEĆU

Po uzoru na slična društva u Austriji i Italiji, diljem Hrvatske su još od sredine 18. stoljeća počela nicati čitateljska društva, poznata po nazivu gabinetto di lettura ili casino. Oba naziva svjedoče o dvostrukoj namjeni društva: čitanje i zabava (razonoda). Tomu svjedoče i sačuvani statuti i pravilnici, primjerice zadarskog Gabinetta ili Druxbe od štenja, osnovanog 1807. i pravilnikom iz 1829. godine. Uglavnom su njihovi članovi bili bogati i ugledni društveni slojevi ili skupine povezane zajedničkim interesima. U Zadru je 1750.g. osnovan Casino *nobile* – plemeniti, što upućuje na strukturu toga društva. Tri godine kasnije je u Bjelovaru, gradu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj koji se u tome razdoblju profilira kao vojno središte, utemeljen tamošnji casino, čiji su članovi uglavnom bili vojnici. Ova društva okupljala su više i srednje društvene staleže, poput plemstva, gospodarstvenika, posjednika, pravnika, profesora i slično. Aleksandar Stipčević (2005.) navodi podatak o postotku pismenosti na području sjeverne Hrvatske do kojeg je došao povjesničar Stjepan Krivošić, uzevši najranije za sada dostupne podatke iz 1869. godine. Po njegovoj procjeni, krajem 18. stoljeća više je od 90% ljudi bilo nepismeno. (Stipčević 2005, 342). Ni u Dalmaciji, teritorijalno i kulturološki odvojenoj od sjeverne Hrvatske stanje nije bilo znatno drukčije. Prema Stipčeviću (2005.), a zanimljivo je za hvarske prilike, bogata korespondencija hvarškoga biskupa Ivana Dominika Stratika, zaslužnog prosvjetitelja i kroničara stanja u povjerenoj mu biskupiji, otkriva kako je zajedno s Julijem Bajamontijem, liječnikom i orguljašem u Hvaru, osmislio uglazbljene stihove učenih i moralnih pjesama kako bi ih neuki lakše zapamtili. (Stipčević 2005, 342.) Obzirom da popisi stanovništva koji su se na području Dalmacije provodili još od 1828. godine, a redovito svakih deset godina od 1861., nisu sadržavali rubriku pismenosti, vrlo je teško uopće rekonstruirati sposobnost čitanja na najširem uzorku stanovništva. Međutim, povijesni podaci, koje prenose Stipčević (2006.) i Stipanov (2016.) govore o postepenom otvaranju škola te je do kraja 19. stoljeća porastao broj pismenih osoba, iako je nepismenost, pogotovo u ruralnim i zabačenim dijelovima zemlje, bila veliki društveni problem i izazov još sredinom proteklog stoljeća. I samo čitanje bilo je društveni događaj. U izoliranim i seoskim sredinama nedostatak pismenosti, pa time i čitanja, i same infrastrukture nadomještalo je usmeno, transgeneracijsko prenošenje znanja i pučkih ili umjetničkih ostvarenja, nerijetko u rimi ili uz glazbenu pratnju. I danas fascinira memorija starijih osoba koji su u mladosti zapamtili kompletna djela primjerice Andrije Kačića Miošića ili povijesne epove te je samo moguće zamišljati što su mogli postići da su imali pristup čitanju.

U nedostatku pouzdanih izvora, vrlo je teško rekonstruirati čitalačke navike viših društvenih slojeva u tome razdoblju, kao i razjasniti kada je porastao interes za čitanje. Prema Nadi Topić (2017.), ugrubo bi se čitatelje na području Hrvatske do 19. stoljeća moglo podijeliti na one koji su čitali knjige na hrvatskome i na drugim jezicima, no granica nije uvijek jasna. Geopolitičke promjene krajem 18. stoljeća, poput propasti Venecije (1797.) te Napoleonovih (pokušaja) osvajanja Europe posljedično su mijenjali i do tada ustaljene navike. Rukopisi i svesci se više nisu odnosili u tiskare diljem Venecije. Sa sigurnošću je, kako navodi Topić (2017.), moguće reći da je broj tiskanih knjiga na talijanskom jeziku bio u većem broju nego na hrvatskom jeziku u prvoj polovini 19. stoljeća u Dalmaciji, kao i na njemačkom i mađarskom jeziku u sjevernoj Hrvatskoj. Hrvatski narodni preporod, pokret buđenja nacionalne svijesti i borbe za širenje hrvatskog jezika i kulture koji je obilježio tridesete godine 19. stoljeća, nastao je na valu političkih promjena diljem Europe, gdje još od druge polovine 18. stoljeća započinju procesi stvaranja nacionalnih identiteta. Prostor današnje Hrvatske bio je rascjepkan različitim upravama, od Vojne krajine pod austrijskom vlasti na graničnim područjima s Osmanskim carstvom na istoku, preko banske Hrvatske u središnjem dijelu, sve do Dalmacije i Istre pod austrijskom vlasti. Preporod je započeo u banskoj Hrvatskoj, no postepeno je zahvatio i druga područja. Njegove začetke moguće je pratiti u dijelu plemstva i bogatih građana-intelektualaca od kraja 18. stoljeća, u pružanju otpora germanizaciji i mađarizaciji. Kao presudna godina odabrana je 1835., kada je glavna ličnost pokreta Ljudevit Gaj počeo objavljivati politički glasnik *Novine horvatske s književnim prilogom Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*. Nekoliko godina ranije (1830.) zacrtao je temelje pravopisa hrvatskoga jezika u knjižici *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*. Za temelj današnjeg standardnog hrvatskoga jezika odabrano je štokavsko narječje, a Gaj je prvi pokušao uvesti dijakritičke znakove (tzv. kvačice i crtice) u pisanju. U *Danici ilirskoj* 1836. godine pokrenuo je inicijativu za osnivanje „Družtva prijateljah narodne izobraženosti ilirske“, kojemu je cilj na jednom mjestu prikupiti tekstove, knjige, rukopise i predmete u svrhu izgradnje svojevrsnog temelja hrvatskog jezika, književnosti i kulture. Ovaj poziv bio je svojevrsna odskočna daska za osnivanje najprije čitateljskih i kulturnih društava iz kojih su izrasle čitaonice. O najstarijoj čitaonici u Hrvatskoj pisala je I. Jež 2010. godine. U Varaždinu se pozivu odmah odazvao posjednik Metel pl. Ožegović, zajedno sa grupom istaknutih građana – osnivačkim odborom buduće varaždinske čitaonice. Vrlo brzo se popunjavao knjižni fond, koji su činile novine, časopisi i knjige koje su donirali imućniji građani. U sačuvanoj korespondenciji nalazi se pitanje upućeno Ljudevitu Gaju o knjigama koje bi bilo potrebno nabaviti i dobro imati u novoj čitaonici, najvjerojatnije po uzoru na tadašnje knjižnice u Beču, Budimu ili Pešti. (Jež, 2010: 124). Konačno, varaždinska čitaonica, prva među ilirskim čitaonicama u Hrvatskoj, utemeljena je 15. siječnja 1838. godine.

Prema pravilniku (Osnova) objavljenom godinu dana kasnije, novine su se smjele posuđivati na tjedan dana (na ladanje na tjedan danah), u prostoru se smjelo govoriti isključivo na hrvatskome (ilirskom) jeziku, te se velika pozornost pridavala organizaciji redovitih predavanja o hrvatskome jeziku za učenike varaždinskih škola. Njezino djelovanje brzo se širilo, te je s vremenom postala ishodište mnogih kulturnih inicijativa u Varaždinu. Među ostalim, u čitaonici je osnovano Ilirsko kazalište, preteča današnje kazališne ustanove, kojemu je ciljana skupina bila varaždinska mladež.

Godina 1838. bila je prekretnica u osnivanju čitaonica. Uz varaždinsku započele su s radom još tri čitaonice u sjevernoj Hrvatskoj. Nekoliko mjeseci kasnije otvorena je Ilirska čitaonica u Karlovcu. Zanimljiva je anegdota da je upravo tu hrvatski ban Ivan Mažuranić dobio ideju za stvaranje najpoznatijeg njegova djela, epa „Smrt Smail – age Čengića“, nakon što je u njezinim prostorima čuo doživljaje jednog crnogorskog vojnika koji se borio kod Grahova. Slijedilo je otvaranje zagrebačke čitaonice, nastale iz inicijative društva „Čitaonice ilirske“ pod vodstvom grofa Janka Draškovića, ujedno i temelj Matice ilirske, prethodnice današnje Matice hrvatske. Posljednja je otvorena čitaonica u Križevcima. Olakšavajuća okolnost, prema Stipčeviću (2008.) je što za otvaranje čitaonica nije trebalo dopuštenje državnog vrha, bečkog dvora, već je to bilo prepušteno mjesnim vlastima. Osim namještene prostorije u kojoj su se članovi mogli okupljati, provoditi vrijeme i čitati novine, časopise i knjige, svrha čitaonica bila je i zabava i razonoda. Često su to bile društvene igre, poput šaha, bilijara ili karti, ali i organizacija karnevala, tombola, plesova i koncerata. Taj segment vrlo je važan za razumjeti kakva glazba se izvodila, kakve su bile slušateljske navike i ukusi tadašnjih građana, te su bogat izvor za rekonstrukciju kulturnoga života određene sredine.

Korak naprijed u demokratizaciji pristupa čitanju učinilo je društvo Slavjanska lipa, osnovano 1849. godine u Zadru. Mogli su se upisati svi zainteresirani građani, te se iznos članarine određivao sukladno socijalnom statusu. Prva javna knjižnica u Hrvatskoj smatra se ona koja je 1857. godine otvorena u gradskoj loži u Zadru, a sadržala je 18 000 svezaka kojih je rodnome gradu ustupio Pietro Alessandro Paravia, želeći time stvoriti jezgru buduće knjižnice. Iz ovih nastojanja tijekom vremena stvorena je današnja Znanstvena knjižnica Zadar.⁴

Ilirske čitaonice na sjeveru Hrvatske privremeno su prestale s radom pedesetih godina 19. stoljeća zbog Bachova apsolutizma⁵. Deset godina ovakvog načina vladanja obilježilo je raspuštanje Banskog vijeća i Hrvatskog sabora, zabranu isticanja hrvatskih obilježja (zastave) te zatiranje hrvatskog jezika. U ovom valu zatvorene su sve postojeće čitaonice. Konačno,

⁴ Povijest knjižnice. Znanstvena knjižnica Zadar. URL: <http://www.zkzd.hr/hr/knjiznica/povijest> (pristupljeno 20. veljače 2024.)

⁵ Bachov apsolutizam. Proleksis enciklopedija online. URL: <https://proleksis.lzmk.hr/10296/> (pristupljeno 20. veljače 2024.)

nakon poraza austrijske vojske kod Magente i Solferina u Italiji 1859. godine, uvidjelo se kako takav način vladavine ne pogoduje nikome. Upravo je slom Bachova apsolutizma 1860. godine razdjelnica osnivanja čitaonica na sjeveru i jugu Hrvatske. Dok su se na sjeveru društva ponovno okupila, na jugu je tek započet dugotrajan proces njihova osnivanja.

Geografska udaljenost Dalmacije od središta vlasti u Beču, teritorijalna i administrativna rascjepkanost uvjetovala je drugačiji razvoj narodne (hrvatske) svijesti i tijekom preporoda za razliku od kontinentalne Hrvatske. Kuić (2012.) i Stipanov (2015.) spominju da je prva čitaonica na jugu otvorena u Dobroti (Kotorski zaljev) 1862. godine. Iste godine u Splitu je osnovana Narodna slavjanska čitaonica. Posvojni pridjev *slavjanska* neupitno pokazuje političku i kulturnu orijentiranost. U Splitu, kao i drugdje, čitaonice su bile rasadišta političkih rasprava, djelovanja i misli, a čitanje literature na hrvatskome jeziku bio je domoljuban čin, znak pripadnosti određenoj ideji i naciji. U svojim radovima posebno se time bavila Ivanka Kuić (2012.), te se rekonstrukcija preporodnih tendencija u Splitu može preslikati i na hvarske prilike. Iako (ne)pismenost, potvrda ili odsutnost osnovne pismenosti, kako je ranije spomenuto, ne postoji kao kategorija u popisima stanovništva sve do kraja Prvog svjetskog rata, iz jednostavnog razloga što je broj nepismenih bio vrlo velik, čitaonice su imale veliki utjecaj na zajednicu u kojoj su osnovane, najprije kao središte političkih inicijativa, odnosno sastajališta istomišljenika (Kuić 2012: 156) te kao mjesto stjecanja i doživljaja kulture za ostale. To je najvažniji element po čemu se čitaonice 19. stoljeća razlikuju od današnjih knjižnica, koje su mjesta otvorena svima. U radu o splitskim čitaonicama i knjižnicama nastalima u preporodu, Ivanka Kuić (2012.) registrira važne pojavnosti koje se mogu primijeniti i na ostale preporodne čitaonice, tako i jelšansku, o kojoj će kasnije biti riječi: elita nije pozvala narod u svoje prostorije, nego je kulturu spustila u narod. Odnosno, iz literarne javnosti kao prethodnog oblika – čitanja kao domoljubnog čina te čuvanja i promicanja hrvatskog jezika razvila se politička javnost (Kuić, 2012: 156) Tome su doprinijeli i tadašnji mediji (novine i časopisi) koji biranim, kićenim, pozitivnim riječima i epitetima naglašavaju važnost čitaonica, događanja i osoba, što se može vidjeti u pregledu ondašnjih tiskovina sve do Prvog svjetskog rata.

Čitaonicama nije bila jedina uloga buđenje nacionalne svijesti odabranom literaturom na hrvatskome jeziku, već su to bila svojevrsna politička središta sa brzim širenjem ideja u najšire slojeve društva, no uz nemogućnost pristupanja njihovih pripadnika u elitističko okruženje novoosnovanih čitaonica. Nije moguće pronaći izvore jesu li pripadnici nižih društvenih slojeva i siromašniji htjeli postati članovi tih kulturnih i prestižnih društava i jesu li njihovi interesi uključivali i čitanje, no činjenica je da su tadašnje čitaonice bile odraz društvenog statusa, zatvorene i nedostupne nižim slojevima društva u socijalnom i financijskom smislu. Bile su suprotnost vizijama i ciljevima današnjih knjižnica, koje su svojevrsna središta demokracije i

odgoja za ljudska prava. Aleksandar Stipčević (2005.) naglašava fenomen ilirskih čitaonica u odnosu na narodne knjižnice toga razdoblja u ostalim europskim zemljama – ovdje su čitaonice imale svoje knjižnice.

Razdoblje utemeljenja čitaonica potrajalo je sve do početka 20. stoljeća. U tome razdoblju uspostavlja se školstvo, a 1902. godine pojavljuje se pokret za osnivanje pučkih knjižnica. Tek je tada, početkom 20. stoljeća, hrvatska javnost počela, ne bez opravdanih teškoća i inertnosti kao dijela mentaliteta, više nastojati oko smanjivanja i suzbijanja nepismenosti i nedostatnog obrazovanja, što će u tome periodu poticati stvaranje prvih javnih knjižnica.

4. KNJIŽNICE NA OTOKU HVARU

U nedostatku pisanih izvora moguće je tek pretpostavljati i nagađati postojanje biblioteke i eventualnog skriptorija u benediktinskom samostanu uz crkvu svete Marije u Hvaru, otprilike na mjestu današnje katedrale sv. Stjepana I. Samostan se spominje oko 1219. godine (Kovačić 2022.: 14), no bez detalja o njegovu smještaju i djelovanju. Prvi pouzdani trag o postojanju biblioteke je u oporuci hvarskog biskupa Tome Tomasinija 1461. godine, u kojoj je sve svoje knjige ostavio hvarskom kaptolu i pozvao klerike neka se brinu o njima, uz uvjet da ih mogu posuditi uz dopuštenje biskupa ili kaptola, ali ih ne smiju iznositi iz grada (Stipčević 2004, 312). Sličnog je zahtjeva i svećenik Lucijan Nikolinić (de Nicolinis) koji 1482. traži od kaptola neka učini zatvorene police u sakristiji i okuje ih lancima, te dodao neka se knjige prenesu u franjevačku crkvu ako kaptol ne može ispuniti želju. Iz toga se može zaključiti kako je najstarija hvarska knjižnica bila smještena u sakristiji katedrale, gdje su knjige bile nadohvat svima, pa i onima koji su posuđivali bez povrata. Tek je 1794. godine, na poticaj hvarskog biskupa Cezara Bonaiutija uređena prikladna prostorija za kaptolsku knjižnicu na katu iznad sakristije, gdje se nalazi i danas. Iako su vremenom mnoge knjige nestale ili propale od starosti, ovaj fond je popisao i tek čeka istraživače.

Slično kao u ostalim mjestima jadranske Hrvatske, u srednjem vijeku su dva nova reda u Hvaru ustanovili crkve i samostane - dominikanci u drugoj polovini 13. stoljeća i franjevci 1461. godine. Od početka bili su pod snažnim patronatom Venecije, što je, među ostalim, garantiralo aktivan kulturni, čak i politički život unutar njihovih zidina, razmjene misli i ideja, pa i bogati fond ukoričenog znanja u samostanskim knjižnicama. O važnosti knjižnice u hvarskom dominikanskom samostanu je 1525.g. govorio i njegov stanar, dominikanac Vinko Pribojević u svome znamenitom govoru naslovljenom „O podrijetlu i zgodama Slavena“ (Stipanov 2016, 38), što se smatra jednim od prvih izričaja panslavenske misli. Nažalost, točan broj, sadržaj i sudbina knjižnog fonda do danas je nepoznata. U valu ukinuća crkvenih redova, udruga i samostana koje je početkom 19. stoljeća provodila francuska vlast na područjima koji su do propasti Venecije (1797.) bili dijelom njezina teritorija, nastradao je i hvarski dominikanski samostan. Knjižnica je vjerojatno rasprodana ili uništena, a dominikanci se u Hvar nikada nisu vratili unatoč iznimnim nastojanjima. Franjevačka knjižnica je sačuvana. Sadrži oko 10 000 svezaka i 73 vrijedne inkunabule, čime se svrstava među najvrijednije samostanske knjižnice u Dalmaciji. Kovačić spominje i ove knjige koje su bile ili su još uvijek u posjedu franjevačkog samostana: Ptolomejev atlas tiskan 1525. godine u Nunbergu i Kuran turske provenijencije iz 17. stoljeća koji je ukraden iz muzeja u svibnju 1981. godine, zajedno s brevijarom iz 15. stoljeća, i do danas im se nije ušlo u trag, unatoč međunarodnoj potrazi. Sve do nedavno

Ptolomejev atlas bio je dio muzejske zbirke, no iz sigurnosnih razloga je pohranjen unutar samostana. Zanimljivo je da su ove tri knjige, zajedno s još nekoliko vrijednih umjetnina, hvarski partizani krajem 1943. godine, strahujući od dolaska njemačke vojske, u tajnosti prevezli najprije na tada slobodan otok Vis, zatim u Bari (Italija). Početkom 1945. godine vraćeni su neoštećeni u samostan, gdje su kasnije bili izloženi u muzejskoj zbirci.

U kontekstu spomenute bogate baštine koja se i danas ističe u svim govorima o gradu Hvaru, neobično je da je najkasnije među većim naseljima na otoku dobio javnu knjižnicu. Potreba za knjižnicom pojavila se relativno kasno. Razloge tomu donosi povjesničar Joško Kovačić u tekstu o hvarskim knjižnicama (2011.): znatan broj nepismenih, izražena staleška podjela i nedovoljna svijest o potrebi čitanja. Prema Kuić (2012.), tek izraženom borbom s talijanašima tiskana riječ, pogotovo u novinama i časopisima, postaje potencijalno moćno oružje, što potiče paralelno osnivanje narodnjačkih (prohrvatskih) i autonomaških (protalijanskih) čitaonica u Dalmaciji, pogotovo u Splitu.

Ugledniji građani posjedovali su privatne biblioteke, o čemu će nešto više riječi biti kasnije, te je potreba bila isključivo za čitaonicama, odnosno prostorima u kojima bi se mogli družiti, razgovarati i pročitati novine i časopise. To je, prema Kovačiću (2011.), najprije ostvareno u Lođi – natkrivenoj gradskoj vijećnici, koju je Općina 1869. g. preuredila u društveni prostor i nazvala Kursalon. U skladu s ondašnjim običajima i obzirom da je to bio prvi prostor prenamijenjen u svrhu turizma, nove i obećavajuće gospodarske grane u zanemarenom i zapuštenom gradiću, u Kursalon su mogli pristupiti samo gosti i građani iz viših društvenih slojeva. Gosti su trebali plaćati simboličnu članarinu za čitanje novina. Druga čitaonica, odnosno malena kavana u kojoj se moglo čitati razne tiskovine, otvorena je oko 1890.g. u prizemlju kuće Machiedo na rivi i bila je prohrvatski orijentirana. Zahvaljujući entuzijazmu studenta Božidara (Natalea) Maričića koji je, među ostalim, osobno pisao đakovačkom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, značajnom predstavniku kulturnih preporoditeljskih inicijativa i meceni tadašnjih nastojanja, tražeći podršku⁶, 1904. g. otvorena je prva javna čitaonica u gradu Hvaru, no prvotna joj je lokacija nepoznata. Kasnije se nalazila u prostoru tzv. fontika na glavnom gradskom trgu sve do Prvog svjetskog rata. Nije poznat njezin inventar, no posjedovala je tadašnje časopise, poput Narodnog lista i Jedinstva (Kovačić 2011). Autor prethodno spomenutog pisma biskupu Strossmayeru, student prava Božidar Maričić (1883 – 1934), bio je prvi knjižničar hvarske čitaonice⁷. Kako navodi Kovačić, u njezinom relativno

⁶ *Naš mili ali zapušteni Hvar leži u mrtvilu nedostojnom ovog vijeka po Hrvatsvo. Puk nezna ni za sebe ni za svoje predje - pa lako da sutra baci dolje našu milu trobojnicu - koja se ovdje vije na veoma klimavom štapu...* citirano prema Kovačić, J. 2011. Hvarske knjižnice i čitaonice. Kruvenica br. 18, 40

⁷ Maričić je također aktivno sudjelovao u javnom životu grada. Radio je u Dubrovniku i Zagrebu, te je sudjelovao u Odboru za izgradnju grada Hvara i financijski pomagao kulturne projekte u zavičajnom gradu. Na priopćenju zahvaljujem njegovom pranećaku g. Prosperu Maričiću.

kratkom postojanju, prekinutom Velikim ratom, kao knjižničari ili čuvari izmjenjivali su se važne osobe za javni život grada, poput Josipa Avelinija (1891-1947), tada studenta, kasnije gradonačelnika i promicatelja turizma. Talijanaši su netom prije početka Velikog rata osnovali vlastitu čitaonicu pod nazivom Biblioteca popolare di Lesina, a postojala je sve do kapitulacije Italije u rujnu 1943.g. (Kovačić 2011). Nažalost, za sada nije poznato ništa o njezinu djelovanju, članovima ni inventaru. Kulturna društva, uglavnom politički obojena, imala su knjižnice za vlastite članove i potrebe, poput Hrvatskog sokola ili Seljačke sloge u međuratnom razdoblju. Za budući nacrt opširnije povijesti hvarskog bibliotekarstva i turizma zanimljiva je i nekadašnja privatna knjižnica u vili – ljetnikovcu austrijskog političara Johanna Tarmanna (izgrađena 1907. godine) s fondom na njemačkom jeziku za turiste iz srednje Europe, koja je djelovala sezonski, odnosno u ljetnim mjesecima, do Drugog svjetskog rata. Tarmannova ideja bila je na ondašnjem rubu grada ponuditi srednjoeuropskoj turističkoj eliti primjereno boravište i kupalište, spoj ugodnoga za duh i korisnoga za tijelo. Nakon rata cjelokupni fond je završio u otpadu, a vila je srušena krajem pedesetih godina prošlog stoljeća. Na žalost, to je često sudbina mnogih privatnih biblioteka koje su – iz neznanja, nemoći ili obijesti – bile žrtve kulturocida u mnogim manjim sredinama.

U nizu privatnih biblioteka u gradu Hvaru vrijedi istaknuti onu koja se nalazila u kući Machiedo, baš zbog njezine sudbine. Podatke o njoj donosi Milovan Buchberger (2021.). Obitelj Machiedo prisutna je na otoku od 17. stoljeća i njezini članovi dali su neizmjeran doprinos u razvoju građanskog društva, kao i svojim nastojanjima u kulturnom i javnom životu grada, posebno na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Jedna grana obitelji nastanila se u Jelsi i dala svoj obol u gospodarskom razvoju mjesta te su bili aktivni članovi tamošnje čitaonice, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu. Za hvarski dio obitelji važan je Jerolim (Gerolamo - Momolo) Machiedo (1805. – 1874.), koji je bio općinski tajnik, no obnašao je i dužnost općinskog vijećnika i poslanika Dalmatinskog sabora u Zadru. Bio je kulturni entuzijast – amaterski se bavio numizmatikom i arheologijom, nastupao je u hvarskom kazalištu i neko vrijeme bio voditelj gradske glazbe. Autor je kratke povijesti grada Hvara, „Memoria di san Prospero“, objavljene na talijanskom jeziku 1872. godine prigodom dvjestote godišnjice dolaska relikvija sv. Prošpera, ranokršćanskog mučenika i suzaštitnika grada. Iako su pojedini stručnjaci osporavali njegovo djelo, ono je napisano u skladu s relevantnim izvorima njegova vremena i svjedoči o Machiedovoj erudiciji koju je sigurno oblikovao i knjigama iz vlastite kućne biblioteke.

Tek se po sačuvanom katalogu njegove privatne biblioteke, čiji je jedan primjerak pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a drugi u Muzeju hvarske baštine u Hvaru, može nazrijeti njezina veličina i značaj. S ukupno 1285 nabrojanih knjiga na pedeset tri stranice,

zabilježenih po naslovu, autoru, mjestu i godini tiska, zasigurno ju je moguće uvrstiti među najveće privatne biblioteke na istočnoj obali Jadrana. Najstarije izdanje u katalogu je Diodorova „Historiae libri sex et Vitae libri duo“, objavljena 1496., što spada u prvotiske – inkunabule. Međutim, Machiedovi unuci su zbog potreba školovanja djece odlučili prodati djedovu biblioteku, te su 1930. godine popisali inventar i tiskali katalog kako bi ga mogli ponuditi na tržištu mogućim zainteresiranim kupcima. Vijest se brzo proširila među tadašnjim uglednicima, a i u inozemstvu, najviše zahvaljujući informacijama koje su prenosili gosti iz područja srednje Europe. Najveći dio biblioteke prodan je knjižnici Karlova sveučilišta u Pragu, a dio je kupio i tadašnji ravnatelj Sveučilišne knjižnice u Zagrebu dr. Mate Tentor, inače ravnatelj od 1927. do 1943. godine.

Današnja gradska knjižnica i čitaonica u Hvaru nasljednica je narodne knjižnice utemeljene pri mjesnoj zajednici 1955. godine. Nije djelovala u kontinuitetu, što je bila sudbina mnogih knjižnica otvorenih u zamahu poslijeratne obnove i izgradnje. Iako je formalno postojala i bila smještena u zgradi Arsenala, tik iznad lokacije prve poznate javne knjižnice u gradu, nije aktivno dočekala osamostaljenje Republike Hrvatske. Od 1982. do 1999. godine zainteresirani građani mogli su posuđivati građu u takozvanoj župnoj knjižnici, koja je bila posve neformalna, no dostupna svima bez članarine. Njezin fond izgrađivao se donacijama, te je, kako navodi Kovačić, imala više od 3000 jedinica, među kojima vrlo vrijednu građu. Nažalost, više od dva desetljeća zatvorena je javnosti, a fond bi se u dogovoru mogao pripojiti Gradskoj knjižnici i čitaonici. Mlada, tek stasala država, iako bremenita ratom i stradanjima, imala je sjajne vizije budućnosti. Tako su članovi hvarskog ogranka Matice hrvatske još 1992.g. predstavili prijedlog namjene zapuštene barokne palače Dojmi-de Lupis, donedavno dječjeg odmarališta u derutnom stanju - bila bi Hrvatski dom. Planovi i nacrti pohranjeni su u arhivu župe Hvar, odakle se prenosi rekonstrukcija ovog projekta. Namjera je bila u prizemlju smjestiti višenamjensku dvoranu, na prvom katu upravu Hrvatskog doma i kulturna društva, zajedno s prostorom za izvanškolske aktivnosti i radionice, na drugom katu knjižnicu i čitaonicu, a u samom potkrovlju arhiv i studijsku čitaonicu. Vrt je trebao poslužiti za ljetne priredbe, izložbe i koncerte i ugostiteljski objekt u funkciji doma. „On bi uistinu udomio sva društva, grupe i individualne djelatnike koji rade na njegovanju duhovnih vrednota. Konceptija Hrvatskog doma temelji se na načelu civilizacijske otvorenosti prema svim ljudima dobre volje koje resi ljubav prema promidžbi hrvatskoga duhovnog života“, navodi se u prijedlogu. Zanimljivo je čitati pismene odgovore tadašnjih uglednika. Savjetnik za kulturu Daniel Bučan, akademik Kruno Prijatelj, Mladen Machiedo i predsjednik Matice hrvatske Vlado Gotovac u potpunosti podržavaju projekt. Tadašnji predsjednik Društva hrvatskih književnika Nedjeljko Fabio piše: „Vaš prijedlog ne samo da iz sveg srca pozdravljamo, nego podmećemo i sami svoja leđa... Već Vas

sad molimo da jednu od soba pretvorite u memorijalnu sobu hvarskih hrvatskih književnika od renesanse do naših dana...“

Nakon što je palača u tom periodu otišla na bubanj, odnosno prodaju, slijedivši pravnu regulativu nekretnina naslijeđenih iz bivše države, Grad Hvar je uspijeva otkupiti te je razrađen projekt adaptacije u jedinstvenu zgradu za kulturne namjene.⁸

Izvrstan projekt Matice hrvatske (valja spomenuti da ni danas grad nema jedinstvenu zgradu za okupljanje kulturnih društava i udruga) nije realiziran kako je izvorno zamišljen, osim jedne stavke: na drugom katu palače, u jednoj nevelikoj prostoriji je 1996. otvorena gradska knjižnica „Hanibal Lucić“, nastojanjem tadašnjeg predsjednika hvarskog ogranka Tina Kolumbića. Bila je opremljena knjigama iz nekadašnje tzv. Narodne knjižnice koja je bila smještena u obližnjoj zgradi Arsenala do 1993.g.

Palača Radošević - Dojmi već je više od dvadeset pet godina dom hvarske knjižnice. Od malene prostorije na drugom katu knjige su tražile put, tako da se sadašnji prostor prostire na dio prizemlja i cijeli prvi kat, dok je na drugom katu skladišni prostor. No dva desetljeća protekla su i u neprestanoj borbi s užasnim stanjem zgrade, krovom koji je propuštao svaku veću kišu, nedostatkom sanitarnog čvora, derutnim drvenim podovima, prostorijama u kojoj su zatečeni stvari i lijekovi(!) još iz doba dječjeg ljetovališta, ogromnom vlagom i uništenom žbukom. Međutim, nastojanjem ravnateljice i ljubitelja knjižnice malo pomalo obnovljen je krov i uređeni su zatvori na zgradi. Nakon što je dvadeset godina trajala bitka za novi, adekvatni prostor gradske knjižnice i nakon što su odbačena četiri različita projekta, 2020. godine konačno se pojavila nada – prostor nove knjižnice bit će u dvorištu palače Dojmi, mjestu koje je cijelu povijest bilo isključivo vrt, odnosno zemljani nasip podignut iznad gradskog trga. U trenutku nastajanja rada u tijeku su radovi na iskapanju temelja. Nakon što knjižnica konačno pronade novo mjesto, ostaje prevrijedan gradski prostor koji će, sukladno sad već davnoj ideji Matice hrvatske, ostati namijenjen kulturnoj svrsi. Izgradnja nove, suvremene knjižnice procijenjena je do 2027. godine.

Slično kao u većini dalmatinskih mjesta, i u Starome Gradu su političke prilike definirale osnivanje i razvoj čitaonice. Prema istraživanjima Mladena Domazeta (2011), osnovali su je narodnjaci 1874. godine, a za predsjednika je izabran đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. (Domazet 2011, 16). Nakon pobjede narodnjačke stranke na izborima 1887.g. odlučeno je izgraditi jedinstvenu zgradu kulturne namjene u kojoj bi bili smješteni čitaonica i prostori kulturnih društava poput mjesnog orkestra i kasnije Hrvatskog sokola. Izgradnja Hrvatskog

⁸ Usp. „Palača Radošević – Hrvatski dom“. Slobodna Dalmacija, 8. kolovoza 1993., 24-25

doma bila je dijelom velikih urbanističkih zahvata krajem 19. stoljeća i osnaživanje Staroga Grada kao tada najmnogoljudnijeg i gospodarski najnaprednijeg otočnog mjesta. Kao i u Jelsi i kasnije u Hvaru, mjesni uglednici i dobrostojeći građani činili su članstvo, koje je do Prvog svjetskog rata brojalo sedamdesetak ljudi. Među njima bili su značajni ljudi svoga vremena, poput Jurja Biankinija, urednika Narodnog lista u Zadru i zastupnika u Dalmatinskom saboru, povjesničara i arheologa don Šime Ljubića i trgovca Ante Polića, oca poznatog hrvatskog književnika Janka Polića Kamova. Čitaonica je primala brojne novine i časopise, među kojima i dva časopisa na talijanskom jeziku - *Antologia Italiana* i *Il piccolo*, a kasnije su bili pretplaćeni na *L'illustrazione italiana*. Osim plesova i zabava, te političkog prohrvatskog angažmana, u starogradskoj čitaonici mještani su 1907.g. imali priliku prvi put vidjeti novo čudo tehnike – kinoprojektor. (Domazet, 2011.: 82). Mjesni učitelj i publicist Petar Kuničić (1862.-1940.) je povodom pedesete godišnjice djelovanja čitaonice napisao knjižicu *Starogradska Hrvatska čitaonica (1874. – 1924.)*, koja je do danas ostala u rukopisu, unatoč nastojanjima nasljednika za njezino objavljivanje. U njoj, među ostalim, navodi imena članova, te se vidi kako nisu bili samo s otoka, već i iz ostalih dijelova Dalmacije i Hrvatske. U radu Nikše Račića (1978.), objavljenom prigodom neobilježene stogodišnjice „narodne hrvatske čitaonice“, doznaje se kako u trenutku nastanka rada Stari Grad nije imao ni adekvatnu knjižnicu ni društvenu prostoriju, što se poklapa s drastičnim smanjivanjem broja knjižnica u Hrvatskoj tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Međutim, Račić opisuje buran život ustanove utemeljene na snažnim političkim temeljima, počevši od sukoba narodnjačkih i autonomaških pristaša osamdesetih godina 19. stoljeća, pri čemu se pribjegavalo provokacijama poput isticanja zastava s nacionalnim obilježjem ili izvikivanjem parola. Tijekom talijanske okupacije otoka (1918.-1921.) Stari Grad je pretrpio najveću štetu među svim mjestima na Hvaru. U jednom od incidenata talijanski vojnici su iz prozora zgrade čitaonice bacali knjige i namještaj u more, demolirali prostor i lancem zapriječili prilaz. U međuratnom razdoblju u zgradi je djelovala Jugoslavenska čitaonica koja je, po Račiću, nastavila s promicanjem u preporodu utemeljenih ideja u novim uvjetima, te je pred početak Drugog svjetskog rata imala fond od 5000 knjiga. U ratu je zgrada jedina ostala čitava, za razliku od školske zgrade i općinskog doma koji su u potpunosti izgorjeli, no poslužila je za smještaj talijanske vojske. U kaosu ratnih zbivanja veliki dio fonda je uništen ili razgrabljen, te je sveden na samo desetak jedinica građe. Iako je nakon rata, u jeku infrastrukturne i kulturne obnove i izgradnje novog društvenog poretka lokalna vlast poticala čitanje posebno među novim generacijama, mladi Starograđani imali su drugačije interese, koji nisu uključivali knjige ni čitanje, te je cjelokupni fond naposljetku premješten u podrum zgrade, a knjižnica je zatvorena. Unatoč povremenim inicijativama za ponovnim osnivanjem na lokalnoj razini, pogotovo uoči i nakon stogodišnjice 1974. godine koja je, kako

Stančić navodi, ostala neobilježena, to se počelo ostvarivati tek krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, u nagovještaju demokratskih promjena. O tome se doznaje iz dva teksta koja su u veljači i prosincu 1989. godine objavljeni u regionalnim novinama Slobodnoj Dalmaciji. U prvom novinar I. Krasnić izvještava o obilježavanju 120. obljetnice čitaonice, koja je u prvi plan postavila određivanje financijskih sredstava za obnovu zgrade i prikupljanje fonda koji se, po riječima novinara, godinama nalazi u mjesnim konobama⁹. Drugi novinski tekst koji je napisala Sofija Čavić, djelatnica u kulturi iz Staroga Grada, navodi kako na cijelom otoku postoje samo školske knjižnice smještene u neodgovarajućim prostorima i siromašna fonda, ali i nedostatak stručnog kadra¹⁰. Opisuje sastanak s profesorom Veseljkom Velčićem, tadašnjim predsjednikom Odbora za knjigu, u kojem je određeno da će se u zgradi čitaonice u Starome Gradu osnovati suvremeni bibliotečno-informatički centar koji će ispuniti potrebe svih korisnika na otoku, uključujući turiste. Međutim, do realizacije nije došlo, vjerojatno zbog promjena vlasti i rata koji je uslijedio. Nakon osamostaljenja Hrvatske u knjižnici je godinama radila samo jedna djelatnica, bez adekvatne zamjene.

Gradska knjižnica i čitaonica Stari Grad djeluje u jednoj manjoj prostoriji na katu Hrvatskog doma, u zgradi koju od samih početaka mještani nazivaju *čitovnica*, po njezinoj izvornoj namjeni. Zbog dugogodišnjeg nedostatka (stručnoga) kadra tek sad polagano stasaju i afirmiraju se kao potreban društveno-kulturni element zajednice.

I u ostalim manjim otočnim mjestima utemeljene su čitaonice krajem 19. i početkom 20. stoljeća, sukladno ponajprije valu narodnog preporoda koji se dosta kasnije ostvario u malenim sredinama, razvoju mjesta i pojedincima s vizijom za boljitak mjesta. Važno je naglasiti kako su čitaonice bile zapravo prvi društveni/zadružni domovi, odnosno kulturni prostori i okupljališta malenih seoskih sredina. To znači da su bile važnije priredbe, plesovi i društvena događanja od pukog sastajanja zbog čitanja knjiga i periodike. Istovremeno su čitaonice bile znak razvoja mjesta i svojevrsnog prestiža kojim su mogli parirati većim sredinama.

Uvid u aktivnosti čitaonice u malenom mjestu može se doživjeti iz publikacije Dinka Tudora koji je zapisao sjećanja iz njegova zavičaja – sela Malo Grablje, koje administrativno pripada Gradu Hvaru, udaljenom oko 5 kilometara, te potpuno napuštenom šezdesetih godina prošlog stoljeća. Na vrhuncu razvoja mjesta početkom 20. stoljeća, zahvaljujući uzgoju vinove loze i buhača, otvorena je škola (1922.) i izgrađena jedinstvena zadružna zgrada sa salom za ples i čitaonicom. Tudor se sjeća knjiga u vlastitom domu, poput Petrice Kerempuha, te priča iz 1001 noći unutar zidne biblioteke-kredence s tridesetak knjiga, mahom vjerske tematike, onih poučnih o poljoprivredi i seoskom životu u izdanju Društva sv. Jeronima, obavezno pjesmarice

⁹ Krasnić, I. Po konobama 4000 knjiga. Slobodna Dalmacija, 15. veljače 1989., str. 10

¹⁰ Čavić, Sofija. Teško do knjige. Slobodna Dalmacija, 13. prosinca 1989., str.10

Andrije Kačića Miošića. (Tudor, 2002: 70) Čitaonica je i ovdje okupljala političke istomišljenike, pogotovo tijekom borbe Stjepana Radića protiv velikosrpske diktature. Tudor bilježi da je čitaonica – mjesno okupljalište do izgradnje doma bila u privatnoj kući, gdje su se mještani okupljali tri puta tjedno. Pismeni i obrazovaniji muškarci, među kojima je bio i Tudor, naglas su čitali Novo doba (splitske dnevne novine) i tako prenosili i komentirali aktualne, pretežito političke vijesti. Ta se praksa, kao i u ostalim mjestima otoka, nastavila do Drugog svjetskog rata. Iseljavanje, potraga za boljim životom i trend deruralizacije posljedično su ostavili male sredine bez intelektualaca, a time i potrebama za čitaonicama.

Knjižnice i čitaonice su preostale u većim otočnim naseljima, iako se nisu razvijale kontinuirano. Na primjeru više od sto pedeset pet godina stare ustanove koja danas nosi naziv Općinska knjižnica i čitaonica Jelsa mogu se uočiti paradigme i oscilacije razvoja jednoga hrama znanja, te se primijeniti na ostale knjižnice na otoku.

5. OD PRVE ČITAONICE NA SREDNJODALMATINSKIM OTOCIMA DO SREDIŠTA ZAJEDNICE

Jelsa se nalazi na središnjem dijelu otoka Hvara. Obalni je gradić i središte istoimene općine koji po popisu stanovništva iz 2021. godine broji 1753 stanovnika. Iako su na okolnim brdima smještene kasnoantičke utvrde Tor i Galešnik, čije se točne namjene u prošlosti još ne znaju, najraniju zabilježenu povijest mjesta moguće je pratiti od prvog spomena u Hvarskom statutu iz 1331. godine gdje se navodi kao luka dva kilometra udaljenog naselja Pitve. Iako istraživači poput Nike Dubokovića Nadalinija (1974.) tvrde da ime naselja potječe od stare hrvatske riječi jolha, u značenju jasen, naziv *Gelsa* u izvorima više upućuje na drugi, otočnom podneblju bliži fitonim – murvu ili dud (latinski *Morus alba*, talijanski *gelso*). Dodatnu potvrdu daje i naziv jednog predjela u naselju – Murvica. Intenzivniji razvoj naselja vezuje se uz izgradnju crkve-tvrđave posvećene Gospi u 16. stoljeću, današnjoj župnoj crkvi, kao obrani protiv Turaka. Izvori ne obiluju podacima gotovo sve do 18. i 19. stoljeća, ne zbog njihova nedostatka, već iz razloga što je prostor današnje Jelse bio prilično nepristupačno mjesto za život. Smještena na sjeveroistočnom dijelu uskog zaljeva, oduvijek je otvorena refulima bure s Biokova. Nanosi i bujični tokovi s okolnih brda stvarali su močvaru na dnu zaljeva, a močvarno tlo u kojem su se sastajale bujice bilo je prijetnja imovini i zdravstvena ugroza, zbog širenja bolesti malarije. Upravo je ta opasna i zarazna bolest bila česti pojam u ondašnjim izvorima koja je gotovo dovela do potpunog izumiranja naselja. Autori Duboković-Nadalini (1973.) i Stančić (1994.) prikazali su nastojanja mještana u stvaranju boljeg i kvalitetnijeg mjesta za život. Naime, u takvim okolnostima Jelsi je preostalo okrenuti se moru, tako da se još u razdoblju Venecije počela stvarati flota trgovačkih brodova, a do prve polovine 19. stoljeća profilirala se skupina posjednika i brodovlasnika s više od dvadeset raznih brodova u mjesnoj floti. Također, zbog prometne izoliranosti i spomenute prijetnje malarije ukinuto je svojstvo općine 1847., no već sljedeće godine ponovno dobiva status općine s načelnikom Ivanom Dubokovićem na čelu (Stančić 1994: 20) Obitelj Duboković, imućna i ugledna porodica izvorno iz sela Pitve, profilirala se kao ugledni građani s vizijom boljitka mjesta. Načelnički mandati, ali i ulaganje vlastitih financijskih sredstava spomenutog Ivana Dubokovića i njegova sina Nika, kapetana (1834. – 1912.), koji su trajali više od pola stoljeća (od 1848. do 1912.) uveli su Jelsu u moderno doba. Zajedno s još tridesetak imućnijih obitelji započeli su višedesetljetan projekt izgradnje i poboljšanja kvalitete života u mjestu. Izgradili su kilometarski kanal za reguliranje bujičnih tokova, čime se spriječilo daljnje plavljenje mjesta. Isušena je močvara u dnu zaljeva te je nasipavanjem stvoreno suho zemljište pa su dva dijela naselja konačno mogla biti spojena. Uređena je i obala sa šetnicom, te tri lukobrana koja su štitila luku. Tako je nepristupačna, zarazna uvala oblikovana u pristupačnu luku. Ono što je bilo posebno važno za kasniji razvoj

čitaonice bilo je otvaranje pošte 1862.g. i brzojavnog ureda pet godina kasnije. Postepeno se razvijalo gospodarstvo, trgovina i broj stanovnika je rastao, te je 1900. dosegnuo vrhunac od 1522 stanovnika, odnosno porast za 50% od 1860. godine (Stančić 1994, 23). No za uspješan i primjeren razvoj mjesta nisu zaslužne jedino plemenite odluke i dugoročna vizija mjesne inteligencije. Ono što je dodatno razlikovalo Jelsu od ostalih većih otočnih mjesta je politička situacija: nedostatak turbulencija i sukoba između talijanaša i narodnjaka u razdoblju narodnog preporoda, naprosto iz razloga što je Jelsa većinu svoje povijesti ostala izvan velikih povijesnih previranja. U malenoj Jelsi gotovo i nije bilo talijanaša, svi relevantni sudionici vlasti bili su narodnjački orijentirani. U godini osnivanja čitaonice i Hvar i Stari Grad imali su autonomašku vlast – u Hvaru se to promijenilo 1875. godine, a u Starom Gradu 1887. godine. (Stančić 1994: 14).

Iz ove jezgre poduzetnih mještana nastala je čitaonica. Još 1850. godine utemeljili su kulturno-prosvjetno društvo Societa del Casino (Matković Mikulčić 1993: 89) kao temelj za stvaranje napretka i razvoja mjesta. To je bilo i najstarije poznato kulturno društvo u Jelsi. Casino (kasino – prilagođeno hrvatskome jeziku i pismu) u današnjoj terminologiji nosi tek dio izvorne namjene – zabavu, često povezanu s ovisničkim igrama na sreću. Međutim, casinò je zapravo prostor druženja, čitanja, razmjenjivanja misli ideja, uz igre poput bilijara, šaha ili karti. Iako je društvo nosilo talijansko ime, sva korespondencija, komunikacija i dokumenti bili su na hrvatskome jeziku. U ovome razdoblju, sredini 19. stoljeća, u Dalmaciji česta je pojava kombinacije nazivlja i komunikacije na talijanskom i hrvatskom jeziku, upravo iz razloga što je hrvatski jezik tek prolazio dugotrajni proces standardizacije. Ranije je spomenuto kako za otvaranje čitaonica, zapravo okupljališta političkih istomišljenika i entuzijasta, nije bilo potrebno odobrenje državne vlasti u Beču, već samo regionalnog namjesništva, što je u slučaju čitaonice u Jelsi bio Zadar, glavni grad pokrajine Dalmacije. Zbog toga nije bilo nikakve prepreke za ostvarenjem.

Pravila jelšanske narodne čitaonice ustanovljena su 2. ožujka 1868. godine. Pravilnik kao svrhu ističe „razvijanje narodnog jezika i odgojenja“ što će se postići „čitanjem knjigah političkih, umstvenih, književnih novinah i mudrozbornim sastancima“. Propisuje uloge članova uprave, odnos prema inventaru te novčane kazne za eventualne prekršaje.

Već isti mjesec i u travnju iste godine iz hvarskih naselja, ali i drugih otoka pristižu pismene zamolbe za upis u čitaonicu koja se tek mora osnovati. Na raskošnom, iako još neusustavljenom hrvatskom jeziku vrijedi istaknuti molbu svećenika Nikole Petravića, župskog pomoćnika u Bolu na Braču, iz koje se vidi ushićenost i oduševljenje ovom inicijativom:

„Kano ptice, ke jastrebe grabežljivi progoni, združuju se u jato te obličujuć oko njega u svomu sladkozvučnomu jeziku raduju se medju sobom i podruguju se s nepriateljem svojim; tako i vi,

u tomu milomu mistu našega Otoka, združiste se u ljubeznu slogu. Svako serce narodno uzigralo je vidjevši vas i mile pogdraine sa svake strane primiste od pravih domorodacah. Uzkliknuh i ja i rekoh „Živili naši“ Jelšani ki pervi nam dadoše i izgled sklada i napredka narodnoga“

(Molbenica, original u Državnom arhivu u Splitu)

Do svečanog otvaranja čitaonice održana su dva sastanka. Dana 14. travnja održana je prva skupština sa dvadeset devet prisutnih članova i Nikom Dubokovićem kao predsjedajućim. Raspravljalo se o pristiglim pismenim molbama za upis, te imenovanju đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera za počasnog člana. Na skupštini krajem svibnja odlučivalo se o pozivanju don Mihovila Pavlinovića i uređenju jedne prostorije za posjet. Čitaonica je bila smještena na prvom katu privatne kuće na glavnom mjesnom trgu (Pjaci).

Kapetan Niko Duboković, prvi predsjednik novoosnovane čitaonice, bio je sin načelnika Ivana koji je zajedno s ostalim mjesnim uglednicima započeo transformaciju Jelse u perspektivno mjesto ugodno za život. Te godine zamijenio je oca na dužnosti općinskog načelnika. U ranim dvadesetim godinama napustio je pomorsko zvanje zbog obiteljskih razloga, no do kraja života ostat će mu titula kapetana. Zbog toga što je vlastita sredstva ulagao u rad ostalih kulturnih institucija koje su provodile programe preporoda, Duboković je bio uvršten među utemeljitelje Matice hrvatske u Zagrebu. Bio je upoznat s nakladničkom produkcijom, a osobno je bio pretplaćen na čak trinaest novina i časopisa (Stančić 1994, 26). U prvoj godini postojanja čitaonica je imala 26 upisanih članova iz Jelse, uz 28 članova iz ostalih otočnih mjesta, ali i iz otoka Brača, Visa te Makarskog primorja. Po dostupnim molbama, svima napisanima na hrvatskome jeziku i pohranjenima u arhivu Duboković pri Državnom arhivu u Splitu razaznaje se društveni profil budućih članova: Petar Dančević, „tajnik obćine verbovaske“ (tajnik mjesta Vrboska, udaljenom oko 4 kilometra od Jelse), Ante Zarich iz mjesta Svirče (zanimljivo je da prezime bilježi u skladu s talijanskom grafijom – u mjestu je i danas prezime Carić jedno od najbrojnijih), Frane Maroević, učitelj u obližnjim Pitvama, Višanin Nikola Jakša (potpisivao se Giaxa), kasnije viški načelnik i zastupnik u Dalmatinskom saboru, Belizar Vranković, javni bilježnik u Hvaru i helenist.

Pozivanje Mihovila Pavlinovića, svećenika iz podbiokovskog mjesta Podgore, bilo je ključno za prepoznavanje važnosti ove inicijative¹¹. Bio je jedan od najvažnijih nositelja preporodnih misli i inicijativa u Dalmaciji: prvi zastupnik u Dalmatinskom saboru koji je održao govor na hrvatskom jeziku, pokretač lista Il nazionale s prilogom na hrvatskome jeziku i suradnik brojnih tadašnjih novina i časopisa. Uspio se 1883. godine izboriti za uvođenje hrvatskog jezika kao

¹¹ Pavlinović, Mihovil. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 23.2.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pavlinovic-mihovil>>.

službenog u javnim uredima. Svoja nastojanja je, među ostalim, provodio velikom potporom otvaranju čitaonica, te je oduševljeno prihvatio poziv iz Jelse.

Dana 1. lipnja 1868. godine uz svečani program je otvorena čitaonica na katu privatne kuće smještene na mjesnom trgu (Pjaci). Iz dnevničkih zapisa – kronike osnivača čitaonice Nike Dubokovića objavljenih 1998. godine doznaje se tijekom proslave: u Jelsu su već dan prije pristigli brojni gosti, a skupina jelšanskih ribara je većim čamcem (leutom) isplovili do Podgore kako bi doveli don Mihovila Pavlinovića, najistaknutiju osobu velikoga dana. Duboković ushićeno opisuje okićeno mjesto, izvješene trobojnice, glazbu pristiglu iz Visa, oduševljenost mještana. Govor koji je Pavlinović izrekao na otvaranju čitaonice zapravo je politički govor, ispunjen položajem hrvatskoga jezika i kulture u odnosu sa drugim jezicima i kulturama, buđenjem narodne svijesti i domoljublja, osvještavanjem pripadnosti hrvatskom narodu i rodoljubnog identiteta:

„Kad ste ovdje Čitaonicu zametnuli, kad ste u tolikom broju iz dalečine veselo na sklad rodoljubni poletjeli, dokaz je živi da vi shvaćate zadaću ovoga društva, što će začeti niz onih općinskih čitaonica od kojih se nadamo korijenitu lijeku našoj otuđenoj zadrugi. Prenašajući u puk što boljega po gradovima ima, a gradovima vraćajući šta im je dragocjenije tuđinstvo zanjelo, jezik i običaje narodne, vi ćete u lancu ljudske prosvjete sakovati od Dalmacije onu zlatnu kariku, o kojoj mnogi dosad govoriše, a malo ih nastojaše.

Od ovakovih društava u puk će se razilaziti narodna hrvatska misao, kroz živo slovo ljudi blagorodnih, radišnih, razbornih. Od ovakovih društava širom bijeloga svijeta, razilazit će se pomorci kojima neće biti kod ljudi osobita hvala, da bolje poznaju Singapor i Bristol, nego Zagreb i Biograd.“

(dio govora na otvaranju čitaonice u Jelsi, citirano prema Rački, Franjo et al. 1969. Izbori iz djela (Književno-povijesne rasprave / Franjo Rački. Članci i besjede / Mihovil Pavlinović. Puti / Natko Nodilo. Putopisi, proza, članci / Blaž Lorković), edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 33. Zagreb: Zora, 1969.)

Zbog njegove važnosti u preporodnim nastojanjima u Dalmaciji koji su i doveli do ustanove čitaonice u Jelsi, ovaj je Pavlinovićev govor uvršten u ediciju Pet stoljeća hrvatske književnosti (započela s objavljivanjem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća) te je postao temelj njegovim ostalim govorima na otvorenjima čitaonica, posebno one u Imotskom mjesec dana poslije.

U literaturi se datum 1. lipnja 1868. godine označava kao ustanova „najstarije čitaonice na srednjodalmatinskim otocima“. Međutim, nastao je prijemor oko pitanja koja je najstarija čitaonica na hrvatskim otocima. U izdanju Slobodne Dalmacije 21. kolovoza 1993. Stipe Juraga iz Murtera reagirao je na vijest o proslavi 125. obljetnice jelšanske čitaonice, iznoseći tezu da je čitaonica u Murteru otvorena još 1866. godine, no bez dodatnih argumenata koji bi

potkrijepili tu izjavu¹². Na to je u izdanju 29. kolovoza 1993. reagirao Pavao Palaversić iz Jelse¹³, istraživač povijesti jelšanske čitaonice, navodeći kako je u brzojavu čestitke prigodom otvaranja đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer zapisao „prva čitaonica na valu jadranskog mora“, a u govoru je Mihovil Pavlinović naglasio „Tebi je, Hvaru, u povijesti prvijencu jadranskih otoka, dosuđena slava da začetu oživotvoriš misao što će se u povijesti hrvatskom zlatnim slovima izjaviti.“ Jedini za sada dostupni rad o osnivanju čitaonice u Murteru, onaj Tomislava Skračića (1975.), na koji se, pretpostavlja se iako nije izrijekom spomenuto, mogao pozvati Juraga, opisuje utemeljenje „Društva seoske izobraženosti“ 29. lipnja 1866. godine, ali bez službene molbe vlastima (namjesništvu u Zadru) i ustrojstva pravila čitaonice, odnosno službenog dokumenta za djelovanje, sve do 1868. godine, zbog čega Skračić navodi kako je društvo dvije godine djelovalo u ilegali.¹⁴ Otvarajući prostor za daljnja istraživanja i bez dovoljno argumenata u bilo čiju korist, koji nisu ni tema ovoga rada, ostaje zaključiti kako je čitaonica u Jelsi najstarija na srednjodalmatinskim otocima, u koje geografski ne spada Murter. Temeljna građa čitaonice u Jelsi bile su novine na hrvatskom, talijanskom jeziku i francuskom jeziku: Novi pozor, Napredak, Slavljanski jug, Narodni list, Gospodarski list, Gira del Mondo, Universo illustrato, Avvisatore Dalmato, Osservatore Triestino, Kikiriki, La revue des deux mondes. Iako je navod naslova poznat samo iz literature (Palaversić 1994.), na temelju činjenice kako je načelnik i utemeljitelj Niko Duboković osobno bio pretplaćen na razne tiskovine, moguće je zaključiti kako je najveći dio odabira i nabave bio povjeren njemu.

Otvaranjem čitaonice u Jelsi započeo je val osnivanja istih ustanova u Dalmaciji, redovito pod pokroviteljstvom don Mihovila Pavlinovića. Iste godine utemeljene su čitaonice u Pučišćima na otoku Braču i u Imotskom. Prema Josipu Vrandečiću (2018.), bračko naselje Pučišća su, kao i Jelsa, bila narodnjački orijentirana općina, što je znatno olakšavalo osnivanje. Svojevrsni je kuriozitet da su na općinskim izborima za načelnika 1865. godine oba kandidata pripadala istoj političkoj opciji - narodnjačkoj. U molbi za osnivanjem upućenoj namjesništvu u Zadru navedeno je kako je temeljna namjena čitaonice „govoriti i učiti hrvatski jezik“. Iako je osnovana kao kulturno društvo pod nazivom „Hrvatski skup“, ustanova u Pučišćima je od početka djelovala kao čitaonica. Otvorena je na dan mjesnog zaštitnika sv. Jeronima, 30. rujna 1868. godine u kući Loda u središtu mjesta. (Vrandečić 2018: 27). Po uzoru na Pučišća, ali i potaknuto preporodnim idejama koje su postepeno pronalazile svoj put, do početka 20. stoljeća gotovo je svako naselje na otoku Braču imalo svoju čitaonicu. Iz djelovanja pučiške čitaonice

¹² Tekst je preslik autorovog dopisa upućenog faksom, objavljen u rubrici Reagiranj. Slobodna Dalmacija, 21. kolovoza 1993., str. 34

¹³ „Poziv na raspravu“. Slobodna Dalmacija, 29. kolovoza 1993., str. 30-31

¹⁴ Rad je izvorno objavljen u časopisu Svezak 14, br. 6 (1975), URL: <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/razd-hahu/article/view/1934/2595> (pristupljeno 2. ožujka 2024.)

nastala je jezgra kulturnih nastojanja u mjestu: iz članstva je nastao mjesni orkestar, te su u raznim prigodama održana brojna predavanja, koncerti i humanitarne akcije.

Autori Glibota i Jović (2022.) u monografiji narodne knjižnice u Imotskom navode kako su neslaganje, otpor i otvoreni sukob s „nametanjem talijanskog jezika u području gdje to nikako nije bilo ni prirodno ni moguće izvesti“ potaknuli lokalne pristaše narodne stranke na osnivanje čitaonice, što se ostvarilo u srpnju 1868. godine, mjesec dana nakon otvaranja čitaonice u Jelsi. Kao u Jelsi i Pučišćima, i ovdje je pravilnik sačuvan, te navodi temeljnu svrhu govorenja hrvatskog jezika i promicanja kulture. Međutim, zanimljiva je stavka u poglavlju 6. pravilnika, gdje je navedeno o nabavi građe „neće se odbignuti ni od djela napisanih u tudjinskom jeziku, kao na primjer talijanskom i.t.d., samo da se budu vidila važna za postojbinu i narodnost“ (citirano u Glibota i Jović: 2022, 54). Zbog političkih razloga, odnosno procjena namjesnika da bi otvaranje čitaonice moglo biti lokalni izraz pobune protiv države, čitaonica u Imotskom otvorena je tek dvije godine kasnije, 8. veljače 1870. Kao u Jelsi, i ovdje je Mihovil Pavlinović bio najistaknutija osoba skupa, uz prigodni govor „kada Imotska čitaonica pristupa veselo u narodno kolo, do Ješke čitaonice“.

Pravila Hrvatske čitaonice objavljena su u travnju 1895. godine, a rukopis je pohranjen u Fondu općine Jelsa pri Muzeju hvarske baštine. U Rijeci je i 1904. tiskan Pravilnik koji naglašava poučno-zabavni karakter i cilj, ali donosi i neke promjene. Učenici su imali pravo besplatnog upisa. U Pravilniku iz 1895. godine u slučaju prestanka djelovanja čitaonice cjelokupni knjižni fond pripao bi „mužkoj učionici“, odnosno muškoj školi u Jelsi, a novine Javnoj dobrotvornosti. Kasniji pravilnik predviđa prepuštanje knjižnog fonda općini u slučaju prestanka djelovanja, a imovine Javnoj dobrotvornosti.

U tom razdoblju čitaonica prelazi u novi prostor gdje će ostati više od stoljeća. Posljednji i najzahtjevniji u nizu infrastrukturnih poduhvata razvoja Jelse bili su izgradnja općinskog doma i pučke škole, dviju zgrada koje su trebale biti smještene na samoj granici između obale i prostora nekadašnje pogubne močvare, zbog čega se, kako navodi Domazet (2021.), trebalo pribjeći zahtjevnim rješenjima poput postavljanja drvenih stupova za pričvršćivanje temelja. Gradnja općinskog doma započeta je u svibnju 1894. godine i dovršena godinu i pol dana kasnije. Neorenesansna jednokatnica, izgrađena od kamena s otoka Vrnika i iz Brača, postala je novi dom čitaonice. Nalazila se u prizemlju desno od ulaza, tj. s prozorskim otvorima prema sjeveru i istoku. U tom je prostoru otvorena 1. veljače 1896., a u prostoru smještenom zapadno od čitaonice bila je kavana koju je vodio Prošperin Dobronić. Dobronićevu kavanu koristili su članovi. Iz izvora se doznaje kako su po utemeljenju, zaslugom đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, inicijatora utemeljenja još jedne institucije nastale u tome razdoblju – Akademije znanosti i umjetnosti (1861.) počela pristizati sva Akademijina izdanja. Činila su

temelj knjižnog fonda čitaonice. (Matković – Mikulčić, 1993: 133) Nažalost, ovaj vrijedni fond potpuno je uništen u velikom požaru u studenom 2003. godine, o čemu će biti riječi kasnije.

Jačanjem stranke prava u Dalmaciji i porastom broja njihovih pristaša pojavili su se prijepori među članovima čitaonice. Presudno je, prema Stančiću (1994.), bilo što je 1892. dr. Juraj Biankini napustio narodnjake te osnovao Hrvatski narodni klub, kasnije postavši pravaš. Dio članstva želio je postaviti sliku Ante Starčevića u prostor čitaonice. Zbog političkih neslaganja s upravom Narodne čitaonice, članovi obitelji Dobrović su napustili čitaonicu čiji su bili članovi od utemeljenja i na katu svoje obiteljske kuće uz crkvicu sv. Ivana 1906. godine otvorili čitaonicu pod nazivom Hrvatsko kolo. Autorica Višnja Zgaga (2012.) donosi nešto više informacija o ovoj konkurentskoj čitaonici od koje je do danas sačuvan tek dio njezina inventara, ali nedostaju pisani izvori. U novom okupljalištu članovi su mogli čitati novine poput Viena, Danice, Starohrvatske prosvjete, ali i zaokupiti se društvenim igrama. U prostoru tzv. tinela, što je lokalni naziv za dnevnu ili primaću sobu, gdje je bila smještena čitaonica, do danas je sačuvan jedan ormar sa stotinjak sačuvanih knjiga, te bista Ante Starčevića, djelo kipara Ivana Rendića. (Zgaga 2012: 107). Preživjeli svjedok čitaonice je i fotografija s njezinim osnivačima i članovima, nastala oko 1910. godine. I ona pokazuje prestiž ondašnjih jelšanskih uglednika te svojevrсну nepristupačnost ostalima iz nižih slojeva društva: po mjeri skrojena odijela te novine s kojima poziraju fotografu, okupljeni oko zajedničkog stola. Obiteljskom ostavštinom posljednjeg baštinika kuće, slikara Jurja Dobrovića (1928.) i zaslugom Muzeja općine Jelsa, čije je sjedište u kući Dobrović, zgrada je dio stalnoga postava o slikarevu umjetničkom radu, kao i građanskom načinu života na prijelazu stoljeća.

U istom razdoblju nastala je još jedna čitaonica, Pučka prosvjeta, osnovana 1904. O njoj jedine informacije donosi Fabjan Tomić (1989.) u svojim memoarskim zapisima. Okupljala je manji broj obrtnika i nekoliko poluposjednika iz središta mjesta (Bonski dolac), te nekoliko zemljoradnika. Strukturu čitaonice, o kojoj za sada nije moguće pronaći više informacija, činili su bogatiji građani koji vrlo vjerojatno nisu bili politički motivirani. Prema izvorima, nalazila se u prostorijama Lava Dubokovića na Pjaci i postojala je do kraja Velikog rata.

Tek početkom 20. stoljeća u sačuvanim dokumentima vidi se prisutnost žena. Doduše, riječ je o samo dvije članice: Antice Duboković i Marije Machiedo, učene i imućnije žene koje su djelovale u lokalnoj sredini i bile članice uglednijih obitelji. Valja naglasiti kako, suprotno uvriježenom mišljenju, Jelsa toga vremena nije bila patrijarhalno nastrojena, niti je čitaonica bila prostor rezerviran isključivo za muškarce. Mnogi povijesni izvori na otoku iz toga vremena, sačuvani pretežito u Državnom arhivu u Splitu ili u Fondu općine Hvar pri Muzeju hvarske baštine svjedoče o agilnim, samostalnim ženama koje su ne samo pismene i obrazovane, već sposobne i poduzetne. Takve inicijative naići će na plodno tlo ponajviše nakon Prvog svjetskog

rata, o čemu će kasnije biti riječi. Postavlja se pitanje koju su ulogu imale Duboković i Machiedo u jelšanskoj čitaonici. Dokument datiran 15. siječnja 1907. godine, pohranjen u Državnom arhivu u Splitu, sadrži informaciju o osnivanju Odbora za nabavu glasovira za čitaonicu, te bi se financirao ulaganjem dionica. Na popisu su i spomenute žene.

Za razliku od brojnih otočnih ustanova i društava, čitaonica je preživjela Prvi svjetski rat. O njezinom djelovanju u sukobu koji se odvijao daleko od otoka, no s posljedicama po stanovništvo ne postoji puno podataka. Jedino je pouzdano, što u monografiji Jelse navodi povjesničar Mladen Domazet (2021.) da su članovi čitaonice, zajedno sa članovima ostalih udruga i organizacija u Jelsi, bili pozvani sudjelovati na misi zadušnici za cara Franju Josipa koji je preminuo u studenom 1916. godine. (Domazet, 2021., 20). U nedostatku izvora ostaje tek zamišljati kako su se mještani koji nisu bili pozvani na front okupljali u čitaonici, komentirali napredovanje vojske diljem rovova na europskim bojištima ili se snebivali nad sve većom cenzurom u dnevnom tisku, koja je isprva uvedena kako ne bi obeshrabrili rodbinu i prijatelje vojnika, a tijekom 1917. godine kako bi prikrila stvarno stanje u Dalmaciji, posebno nedostatak osnovnih namirnica za život zbog sve veće prometne izoliranosti. Međutim, kraj rata obilježen je propašću Austro-Ugarske Monarhije i političkim previranjima u težnji osnivanja samostalne države Srba, Hrvata i Slovenaca. No svi pokušaji pripadanja novoosnovanoj Državi SHS izjalovili su se u samom početku. Prema pisanju tadašnjih novina poput *Novog doba*, približno dva mjeseca nakon ostalih mjesta u Dalmaciji, početkom siječnja 1919. godine, u Jelsu je uplovila talijanska torpiljarka sa 140 vojnika. Bio je to rezultat Londonskog ugovora, sklopljenog u tajnosti 1915. godine između sila Antante i Italije. Odlučeno je koji će dijelovi istočne jadranske obale pripasti Italiji ukluči li se u Prvi svjetski rat. Bio je to korak dalje u talijanskim teritorijalnim pretenzijama započetih još u drugoj polovini 19. stoljeća. Ugovor je u travnju 1917. godine postao javan, tako i peta točka ugovora koja se odnosila na Dalmaciju i otoke. Tako je započela okupacija. Na općinski dom postavljena je talijanska zastava, a splitske novine *Novo doba* (24. ožujka 1919.) izvještavaju o nasilnim upadima u čitaonicu i zastrašivanju ljudi.¹⁵ Slični ekscesi događali su se i u ostalim otočnim naseljima. Nametnuta vlast željela je ukinuti sva društva i organizacije s hrvatskim predznakom, što nije prolazilo bez nasilja i incidenata. U zadarskom Narodnom listu i splitskom Novom dobu takve vijesti dolazile su do čitatelja usprkos cenzuri i autocenzuri. Ovaj period u trajanju nešto manje od tri godine pokazao se lošim jednako za talijansku i hrvatsku stranu. Odlaskom talijanske vojske s otoka početkom travnja 1921., Hvar prelazi u sastav Kraljevine SHS. Hrvatska čitaonica odlukom datiranom 4. lipnja 1921. preimenovana je u Jugoslavensku

¹⁵ *Novo doba* br. 69, 24. ožujka 1919., str. 3 URL: <http://dalmatica.svkst.hr/?sitetext=368> (pristupljeno 7. veljače 2024.)

čitaonicu Jelsa. Dio članova nije se slagao s tom promjenom, zalažući se za naglašavanje pridjeva „hrvatski“ unutar nove državne vlasti. Iz pravilnika datiranog u listopadu 1921. godine i pohranjenog u Državnom arhivu u Splitu, primjećuje se kako je svrha „ovog poučno-zabavnog društva“ i dalje njegovanje jezika, sada srpskohrvatskoga, čitanjem političkih i književnih novina. Pravila su prepisana iz Pravilnika objavljenog 1895. g. i tiskanog 1904. godine, samo što su prilagođena novoj vlasti. Umjesto hrvatskog jezika naglašen je srpskohrvatski. Većinu međuratnog razdoblja čitaonica je i dalje imala kulturnu i zabavnu svrhu. Na temelju uzorka od 488 preminulih osoba u razdoblju od 1913. do 1941., Mladen Domazet (2021.) izračunao je udio stanovnika u pojedinim zanimanjima. Težaci su činili 52% stanovništva, a trgovci, obrtnici, posjednici, pomorci i činovnici ostali postotak, pri čemu je najveći broj, 28% pripao trgovcima i obrtnicima. Iz toga se može pretpostaviti kako je barem jedan član potonjih obitelji bio aktivni korisnik ili pripadajući član jedne od tadašnjih tri aktivnih čitaonica u mjestu. Nije moguće pronaći podatke jesu li pojedinci istovremeno bili članovi dvije čitaonice.

Sačuvane priznanice iz 1930-ih, pohranjene u fondu općine Jelsa, govore o novinama i časopisima koji su pristizali parobrodom u Jelsu: „Obzor“; beogradska „Politika“, ilustrirani tjednik „Svijet“, zagrebačke „Novosti“, šibenski „Tribun“, splitsko „Novo doba“. Razumjevši politički kontekst i napetosti nastale u Kraljevini nakon uvođenja tzv. Šestosiječanjske diktature 1929. godine, kao i atentata na njezina tvorca, kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu 9. listopada 1934. godine, čitaonica je primala različite tiskovine obzirom na ideologiju i perspektive, što svjedoči o otvorenosti društvu.

Kako god, čini se da je ipak ostala zatvorena za većinu stanovništva Jelse i pripadajuće općine, pogotovo dijelu populacije s osnovnim obrazovanjem, težacima, ribarima i sitnim obrtnicima, koji su i većinu povijesti ostali neprimjetni. O tome piše u autobiografskoj knjizi Jelšanin Fabjan Tomić, u mjestu zvan Miko Bačo, mjesni dobrotvor:

„Čitaonica je kod svog osnivanja okupila samo 14 jelšanskih prezimena sa ukupno 28 članova (premda je Jelsa brojala preko 1000 stanovnika!), sve samo iz redova trgovaca, posjednika, brodarka, činovnika i manjeg broja obrtnika. Dakle, samo jelšanska manjina sa same rive (narod ih je prozivao...“oni boji“.). Međutim, ova je čitaonica uživala privilegij od strane ondašnje općinske uprave Jelse, koju upravu su sačinjavali oni isti iz čitaonice.

(...)

„Ni u jednoj od navedenih čitaonica nisu sudjelovale radne mase seljaka, radnika, ribara, puka, premda su oni sačinjavali ogromnu jelšansku većinu. Mase su ostavljane izvan bilo kakve kulturno-prosvjetne aktivnosti, potpuno zaokupljene svojim ekonomsko-socijalnim teškoćama, za koje nitko nije mario ni brinuo. Za njih su određeni samo čekić, motika, ribarski krok u žuljevitim radnim rukama. Zanemareni plebs, demos, puk nije dobijao od općine ništa od onoga

što se dodjeljivalo privilegiranoj jelšanskoj manjini. Nije im pružana nikakva mogućnost. Sve ondašnje buržoaske stranke (Narodna, Narodna hrvatska, pravaška), kao i njihove čitaonice borile su se jedino za svoj politički program, koji nije sadržavao nikakve primjere socijalno-ekonomske problematike radnih masa, od kojih su se oštro diferencirale. U buržoaskim uvjetima to je tada takva „klima“ bila.“

(citirano iz: Salamunić, Niko. Knjiga sjećanja – Fabjan Tomić / Miko Bačo. 1989. Mjesna zajednica Jelsa, 94-95)

Isto potvrđuje u privatnoj korespondenciji gospođa Lidija Kosec rođena Palaversić, rođena 1933. godine, koja je do pohađanja srednje škole živjela u Jelsi. Njezina su sjećanja temeljena na iskustvima u obitelji te razgovorima s mještanima. Čitaonicu opisuje kao:

„inicijativu koja je prvenstveno bila namijenjena relativno privilegiranom segmentu tadašnjeg stanovništva Jelse i okolice. Posjećivali su je uglavnom obrazovani i imućniji stanovnici koji su u čitaonici između ostalog pročitavali novine. Koliko sam razumjela, običnom puku iz naprimjer Dolca (*predio Jelse, moja opaska*) čitaonica nije bila pristupačna. Čitaonica sa nalazila u prizemlju bivše općinske zgrade na strani parka.“

(razgovor elektroničkom poštom, prosinac 2023. godine)

Iako se položaj Hrvatske unutar Kraljevine SHS vrlo brzo pokazao neravnopravnim, prve godine po završetku talijanske okupacije obilježio je snažan val otvaranja škola, čak i u malenim mjestima. Slijedeći taj trend, kako navodi Domazet (2021.) u studenom 1921. godine u Jelsi je otvorena građanska škola. Ona je bila pandan današnjim višim razredima osnovne škole, što je značilo da su je mogli upisati učenici s navršenih deset godina i završenim četvrtim razredom pučke škole (Domazet 2021, 175). Od 1928. godine u Jelsi je djelovala i Državna ženska zanatska škola, nastala na inicijativu Narodne ženske zadruge, udruge koja je na razini cijele države započela s radom krajem 1918. godine, a cilj joj je bio veća obrazovanost, zdravlje i skrb za žene i djevojke. Glavni naglasak bio je osposobljavanje vještinama krojenja, vezenja i šivanja, kako bi kasnije bile sposobne zaposliti se. Od svih obrazovnih ustanova u Jelsi jedino za žensku školu postoji podatak o knjižničnom fondu. Iz zapisnika sastavljenog početkom tridesetih godina proteklog stoljeća posjedovala je 114 stručnih naslova i 99 zabavnih knjiga. (Domazet 2021, 176). To svjedoči i o međuratnim tendencijama posjedovanja knjižnica na razini civilnih društava i udruga, dok je prostor narodne čitaonice, u ovom slučaju jelšanske, korisnicima najviše služio za kulturna događanja i čitanje tiska. Kao što je spomenuto ranije, čitaonice su bile generatori društvenog i kulturnog života u manjim sredinama, kao i ishodišne točke ostalih kulturnih organizacija, poput dramskih ili glazbenih skupina. Praksa čitanja bila je usmjerena ponajviše na dnevni ili tjedni tisak u svrhu informiranja o aktualnostima i

novostima iz zemlje i svijeta, te komunikaciju o pročitanoj u samom prostoru čitaonice ili izvan nje.

Kako u bilješkama navodi Maja Vukić (2018.), netom pred Drugi svjetski rat Jugoslavenska je čitaonica dovedena u konflikt s općinskim načelnikom Tomom Gamulinom zbog povećanja iznosa mjesečnog najma i pravnoj težini ugovora o njezinu smještaju, obzirom da se u prostoru općinskog doma nalazila još od kraja 19. stoljeća. Zbog toga je, kako spominje Fabjan Tomić u memoarskim zapisima (1989.), stanovništvo Jelse pokrenulo akciju za gradnju jedinstvene zgrade, tzv. doma u kojem bi bila smještena čitaonica, a u prizemlju bi se nalazili prostori gospodarske namjene (tržnica i ribarnica). Mještani su sudjelovali fizičkim radom (što nije bilo neuobičajeno u to vrijeme) ili novčanim doprinosima. Konačno, dom je izgrađen 1939. godine. Paralelno s dovršetkom doma, pred početak Drugog svjetskog rata, utemeljena je Općinska knjižnica u Jelsi. Iz sačuvanog pravilnika potpisanog 23. travnja 1939. godine i pohranjenog u Fondu općine Jelsa pri Muzeju hvarske baštine, doznaje se kako je svaki stanovnik općine mogao posuđivati knjige uz predočenje članske iskaznice, a knjige je trebao vratiti nakon 15 dana, uz nadoplatu od jednog dinara po danu zakašnjenja. Zaposlen je knjižničar koji je korisnicima ustupao tražene knjige jer, po članku 12, „nitko nema pravo tražiti knjige po ormarima“. Turisti, kojih je broj znatno porastao tridesetih godina prošlog stoljeća, također su mogli biti članovi knjižnice, ali uz sezonsku članarinu u iznosu dva dinara. (Domazet 2021, 205) Iz pravilnika doznaje se još zanimljivih pojedinosti: svaki član mogao je posuditi bilo koju knjigu ili više manjih, s tim da broj stranica nije smio premašiti 400. (članak 8. Pravilnika) Drugi svjetski rat poremetio je i ukinuo sve djelatnosti knjižnice. Za taj period ne postoje izvori, te je nemoguće rekonstruirati eventualnu djelatnost od 1939. do 1943. godine, otkada i otok Hvar proživljava ratne strahote, mobilizaciju i evakuaciju velikog broja stanovnika na jug Italije i u El-Shatt u Egiptu.

Pomalo je paradoksalno da su u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata manjkavi podaci o jelšanskoj, a i ostalim otočnim knjižnicama, koje su u postojećim izvorima tek uzgredno spomenute. Većina tekstova i kronoloških pregleda najviše se zadržala na djelovanju od osnivanja do međuratnog razdoblja, kao da kasnije nije bilo vrijedno spomena ni zanimljivo. Također, svi prigodničarski tekstovi u periodici, objavljeni najčešće o obljetnicama osnutka čitaonice u Jelsi, redovito ponavljaju tijek i protagoniste njezina utemeljenja do početka 20. stoljeća, bez objašnjenja stanja i djelatnosti ustanove u trenutku kada su novinski tekstovi nastali. Za period do osamostaljenja Hrvatske uz tekstove objavljene najviše u regionalnim novinama Slobodna Dalmacija i dostupne uz pretplatu na internetskoj stranici arhiv.slobodnadalmacija.hr, jedini izvori su neobjavljene, u rukopisu sačuvane bilješke Marije Plantarić – Huljić, djelatnice i voditeljice knjižnice od početka osamdesetih godina do 2013.

godine te bilješke sadašnje ravnateljice Maje Vukić zapisani za potrebe izložbe prigodom obilježavanja 150. godišnjice od osnutka u rujnu 2018. godine. Nije moguće sa sigurnošću odrediti točnu godinu početka poslijeratnog djelovanja – u tekstu povodom izložbe 150. obljetnice osnivanja knjižnice (2018.) navodi se 1946. i 1952. godina, dok tekst u Slobodnoj Dalmaciji početkom siječnja 1952. navodi kako „od petnaestak knjižnica na otoku zadovoljavajuće rade svega tri: Hvar, Brusje i Jelsa“¹⁶, što znači da je te godine već uhodana, aktivna djelatnost. Međutim, u izdanju 16. listopada 1954. novinar zapisuje kako „Jelšani nisu zadovoljni čitaonicom ni knjižnicom“, te se iz teksta razumije kako postojeće čitaonice na otoku redovito primaju tiskovine, dok je knjižni fond siromašan.¹⁷ Vijest iz istih novina dvije godine kasnije¹⁸ navodi kako su mjesna čitaonica i knjižnica zatvorene nekoliko tjedana, deset mjeseci općina ne plaća čuvara pa je on samoinicijativno zatvorio. Također je navedeno kako „mještani opravdano kritiziraju, jer je to jedino mjesto gdje se omladina okuplja“. Vijest iz 1959. godine navodi obilježavanje 90. godišnjice osnivanja, opisujući tijek i protagoniste utemeljenja, no bez izvještaja o trenutnom stanju i djelatnosti ustanove.¹⁹ Ove kratke vijesti ispisane u razdoblju jednog desetljeća pokazuju određenu stagnaciju djelovanja, što se podudara s istraživanjima Aleksandra Stipčevića (2005.). Kako navodi, knjižnice su se masovno otvarale i osnivale nakon 1945. godine, najčešće iz „statističko-promidžbenih razloga“. Cilj osnivanju knjižnica, najčešće u sklopu mjesnog doma kulture, bilo je stvaranje raznih kulturnih djelatnosti i u najmanjim sredinama, što je u teoriji bila plemenita namjera, no u praksi se pokazala neodrživom. Svrha je, pogotovo u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata, bila i masovno raspačavanje ideološki prihvatljive i poželjne (režimske) literature, što je bio trend koji je prekinut nakon raskola između Josipa Broza Tita i Josefa Staljina 1948. godine i tzv. tršćanske krize 1953. godine. Osim toga, u tome periodu, a pogotovo tijekom šezdesetih godina proteklog stoljeća pojavljuju se novi, za režim buntovni glasovi na hrvatskoj književnoj sceni, te se stvara žanrovska raznovrsnost i raznolikost koja je slijedila ondašnje svjetske trendove. Također, knjižnice su se nalazile u prostorima mjesnih domova kulture, nisu bile svakodnevno dostupne korisnicima, niti se vodilo računa o eventualnim potrebama korisnika, a i u manjim sredinama bilo je iznimno teško pronaći stručne osobe za kontinuirani rad. (Stipčević 2005, 321) Isto se dogodilo i u Jelsi. Godine 1954. knjižnica je postala dijelom kulturno-umjetničkog društva „Ćiro Gamulin“, te je ostala u sastavu društva sve do njegova prestanka djelovanja sredinom šezdesetih godina. Iako su, kako se može vidjeti, nedostatni podaci o stanju knjižničkog fonda,

¹⁶ Miličić, J.: Gospodarsko prosvjećivanje – kako proširiti kulturno-prosvjetni rad na Hvaru, Slobodna Dalmacija 4. siječnja 1952., str. 5

¹⁷ Dulčić, Ante: Kulturno-prosvjetna aktivnost na otoku Hvaru, Slobodna Dalmacija, 16. listopada 1954., str. 3

¹⁸ Zatvorena čitaonica, Slobodna Dalmacija, 19. listopada 1956., str.2

¹⁹ Tomić, Ivo: 90-a godišnjica osnivanja narodne čitaonice u Jelsi. Slobodna Dalmacija, 14. kolovoza 1959., str. 5

ipak govore o višegodišnjoj nebrizi mjesnih vlasti. Godine 1956. knjižnični fond imao je 533 sveska knjiga, a deset godina kasnije samo 750 svezaka. Kratka, usputna bilješka u turističkoj reportaži Miljenka Smoje u ljeto 1964. godine svjedoči o alternativnim ponudama:

„U jelšanskom turističkom birou nekoliko je polica ispunjeno knjigama. na stranim jezicima. Strani gosti dolaze i posuđuju knjige. Zgodno, zar ne? U turističkom birou posudbena biblioteka. A knjige su vlasništvo službenika Biroa.²⁰“

Prema Vukić (2018.), u tom je razdoblju nadzor i brigu za knjižnicu preuzelo mjesno komunalno poduzeće, a 1969. godine knjižnica dobiva prostor na prvom katu općinskog doma. Izvori ponovno spominju knjižnicu tek 1977. godine, kada su spojeni fondovi Narodne knjižnice i knjižnice osnovne i srednje škole u Jelsi. Sve to upućuje da su u tome razdoblju jedini korisnici bili učenici, kao i to da je jelšanska knjižnica doživjela sudbinu brojnih knjižnica u malim sredinama. Početni zanosi osnivanju knjižnica tijekom dva desetljeća nebrige doveli su do toga da je cjelokupni fond postao zapravo mrtvi fond, sveden na nekoliko prašnjavih polica i ormara. Prostori su ostali bez osoblja, pa je broj knjižnica u tadašnjoj SR Hrvatskoj padao sve do kraja sedamdesetih godina. Stipčević (2005.) navodi da je od 3456 narodnih knjižnica 1948. u Hrvatskoj do 1977. bilo ih je samo 282 (Stipčević, 321). Ovakva, poražavajuća slika posebno se očitovala u malenim sredinama, gdje su situacije znale biti i apsurdne. I danas se među starijim Hvaranima prepričava sličica iz tadašnje knjižnice koja je djelovala u prostoru mjesne zajednice. Knjižničar je bio mještanin kojeg su korisnici zapamtili po tome što je uvijek čitao novine i držao ih – naopako! Do danas nisu razriješene sumnje je li bio pismen ili je to bila tek jedna u nizu njegovih osebjnih šala.

Ovdje valja spomenuti i to da su u tom periodu knjige bile povoljne i lako dostupne, te je bila stvar ugleda kupovati knjige koje su u konačnici služile isključivo za pokazivanje i kao dokaz građanske svijesti.

Prema riječima Marije Plantarič – Huljić (2008.), ovo je jedina knjižnica koja je djelovala sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća na otoku, bez obzira na nedovoljna, praktički nepostojeća ulaganja u fond i infrastrukturu. I takva je doživjela osamostaljenje Hrvatske kao jedina knjižnica na otoku, a opstala je zahvaljujući korisničkim potrebama stanovnika, najviše učenika, iz općina Jelse i Stari Grad, te turista koji su na ljetnom odmoru koristili knjižnične usluge. U prvim godinama Domovinskog rata korisnici su bili i prognanici i izbjeglice s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji su na taj način provodili slobodno vrijeme.

Slično kao i čitateljska casina u drugoj polovini 19. stoljeća, od samog početka Domovinskog rata su ogranci Matice hrvatske raznim inicijativama poticali kulturni razvoj i život u otočnim sredinama. Spomenuto je kako je hvarski ogranak Matice hrvatske, uz potporu brojnih

²⁰ Smoje, Miljenko. Turistički zapisi – Ispremiješana Jelsa. Slobodna Dalmacija, 7. kolovoza 1964., str. 2

istaknutih kulturnih djelatnika, potaknuo osnivanje knjižnice u zapuštenoj baroknoj palači Radošević – Dojmi, što se ostvarilo tek 1999. godine. Godine 1993. Jelsa je obilježavala 125. godišnjicu utemeljenja knjižnice, koja je tada djelovala kao narodna knjižnica u sastavu Osnovne škole Jelsa. (Vukić, 2018) Ogranak Matice hrvatske preuredio je prostor u općinskom domu, a na zgradi u kojoj je od osnutka bila smještena čitaonica postavljena je spomen-ploča. Uz potporu Ministarstva kulture započeto je obnavljanje fonda, a općina se priključila naknadno.

Konačno, kao samostalna ustanova 1998. godine utemeljena je Općinska knjižnica i čitaonica Jelsa koja do danas djeluje s istim nazivom. Fond je postupno rastao, nabavljene su nove police i namještaj, računala, a papirne kartice zamijenio je knjižnični sustav Metel koji knjižnica koristi i danas. Prema nedatiranim bilješkama Marije Plantarić – Huljić, u tome razdoblju knjižničnim uslugama koristilo se 16.7% stanovnika, odnosno svaki šesti stanovnik Jelse, uz turiste kao redovite sezonske korisnike.

Život knjižnice naprasno je prekinut u poslijepodnevnim satima 10. studenog 2003.g. kada je u općinskoj zgradi izbio požar. Vijest objavljena u regionalnim novinama Slobodna Dalmacija dan kasnije donosi informacije kako je vatra buknila u vrijeme kada, srećom, u zgradi nije bilo djelatnika ni posjetitelja. Plamen je zahvatio potkrovlje koje je u potpunosti izgorjelo te sam krov koji se urušio. Stradao je fond od oko dvanaest tisuća knjiga. Osim knjižnice, veliku materijalnu štetu pretrpjela je i općinska vijećnica na prvome katu zgrade, opremljena stilskim namještajem. Forenzička analiza i policijska istraga utvrdile su kako je požar započeo u potkrovlju zgrade, a nakon dugotrajnog i mučnog sudskog procesa ravnateljica Marija Plantarić – Huljić oslobođena je optužbe. Iz članaka lokalnog dopisnika Mirka Crnčevića koje je u Slobodnoj Dalmaciji objavljivao tijekom sljedećih nekoliko godina i objedinio u publikaciji „Preporodna luč. 140. godišnjica osnutka Narodne čitaonice s ponovnim rođenjem Općinske knjižnice u Jelsi“ (Jelsa, 2008.) doznaju se poduzeti koraci, ali i izazovi u obnovi općinske zgrade i knjižnice. Otočna i hrvatska javnost odmah su ponudile doprinos i pomoć u izgradnji knjižničnog fonda. Uključili su se političari, kulturni djelatnici i organizatori prodajne manifestacije Interliber koji se od osnivanja održava u studenom svake godine, kao i brojne udruge, organizacije, ustanove i bezimni donatori. Na poticaj izdavačke kuće Slobodna Dalmacija organizirana je akcija „Knjige za Jelsu“, te akcija „Darujmo knjige za Jelsu“ u organizaciji Knjižnica grada Zagreba i Gradske knjižnice Marka Marulića iz Splita. Do kraja veljače 2004. godine prikupljeno je 20 000 knjiga. Vrlo vrijednu donaciju, kako navodi Crnčević u spomenutoj publikaciji, ostvarila je Ines Bodet – Bakić sa dva sveska „Svetih evanđelja“, odnosno prijevoda tekstova evanđelja Jacquesa-Benigne Bousseta, pisca iz 17.

stoljeća, člana Francuske akademije i osobnog učitelja kralja Luja XVI., tiskanih 1873. godine i opremljenih raskošnim grafikama.

Istovremeno su predstavnici lokalne vlasti zajedno s konzervatorskim i srodnim službama pristupili obnovi općinskog doma te pronalasku adekvatnog prostora za smještaj nove knjižnice. Od ljeta 2005. godine knjižnica je odlukom općinskog poglavarstva privremeno bila smještena u prizemlju zgrade tzv. Depadanse, u vlasništvu mjesnog hotelskog poduzeća na sjevernom dijelu obale. Međutim, prostor nije bio primjeren, iako je broj članova rastao, a fond se postupno obnavljao. Prema riječima Maje Vukić, sadašnje ravnateljice Općinske knjižnice Jelsa, Marija Plantarič – Huljić praktički je sama odradila ogroman posao katalogiziranja novog fonda. Njezino zalaganje i stručnost zapazili su nadležni iz Metela, te su katalog jelšanske knjižnice 2008. godine uvrstili među pet najboljih knjižnica u Hrvatskoj koje u poslovanju koriste navedeni sustav. Katalog ove knjižnice postao je pouzdan izvor za kooperativnu katalogizaciju - preuzimanje podataka o građi.

Paralelno s obnovom općinskog doma, odlučeno je premjestiti knjižnicu u zgradu Doma kulture koja se nalazi tek nekoliko metara jugozapadno. Potrebe stanovnika, kao što je ranije spomenuto, tražile su osnivanje knjižnice namijenjene svakome, te se 1939. godine pristupilo izgradnji zajedničkih prostora za sve ondašnje kulturne ustanove i udruge, što nije realizirano zbog početka Drugog svjetskog rata. Nakon rata prostor su tijekom desetljeća koristile razne udruge, ali nikada nije dovršen i priveden svrsi. Već se 1998. godine u aktu o osnivanju, odnosno pravnoj regulaciji naziva, Općinske knjižnice Jelsa, spominje potreba pronalaska novoga prostora pa se tada raspravljalo i o zgradi Doma kulture.

Konačno je davno naumljeni Dom kulture dobio svoju svrhu 14. kolovoza 2014. godine kada je na katu otvorena nova knjižnica. Zauzima dvije etaže (prvi kat i potkrovlje), a izgrađena je sredstvima Ministarstva kulture i općine. Može se reći da je ova knjižnica trenutno najbolje organizirana i opremljena na otoku. U organizacijskom smislu, podijeljena je na odjele koji doduše nisu zasebne prostorije, već su policama izdvojeni od ostalih. Na prvom katu su odjeli za djecu i mlade i multimedijalni odjel, zajedno s policama s književnim naslovima (UDK skupina 8) te policama s pristiglim novim naslovima. U potkrovlju, koji je zapravo galerija do koje se pristupa širokim stubištem, nalazi se čitaonica, odnosno studijski odjel s prostorom za učenje, police sa stručnom i znanstveno-popularnom literaturom i zavičajna zbirka. Studijski odjel opremljen je stolovima i stolcima koji se pomiču kada je u tom prostoru kakvo događanje. Korisnici mogu raspolagati s više od 22 000 svezaka knjižne građe i više od 1200 jedinica multimedijske građe. Osim stanovnika same Jelse, korisnici su iz gotovo svih otočnih naselja, kao i turisti, te sezonski stanovnici koji dio godine borave na kopnu ili u inozemstvu. Prostor je osvjetljen i ugodan za boravak, a obzirom da je čitaonica izdvojena od ostalih prostora,

omogućen je nesmetani tihi rad. Od 2006. godine koristi knjižnični sustav Metel za katalogiziranje knjiga, te je u sklopu njihove stranice moguće pregledavati i pretraživati katalog: <https://library.foi.hr/lib/38> (pristup 13. prosinca 2023.). Nema posebnu web-stranicu, već se sve informacije o radnome vremenu, događanjima i aktivnostima mogu pronaći na društvenim mrežama: Facebooku – Knjižnica Jelsa (<https://www.facebook.com/knjiznicajelsa>) i Instagramu - knjiznicajelsa (<https://www.instagram.com/knjiznicajelsa/>). Nemaju mogućnost posudbe e-knjiga, jer na otoku trenutno ne postoji povećana potreba za takvom uslugom. Zbog nedostatka potrebne opreme, ljudstva (uz ravnateljicu još je dvoje djelatnika) i financijskih sredstava trenutno nemaju u planu digitalizirati odabir iz fonda, primjerice odabrane naslove iz zavičajne zbirke, no rado izlaze ususret kada je za potrebe istraživanja nužno skenirati i poslati određenu građu.

Knjižnica sadrži referentnu zbirku sa gotovo 700 svezaka.

Knjižnica također posjeduje zavičajnu zbirku kojoj je temelj knjižnična građa o Jelsi i okolnim naseljima. Fond obuhvaća više od pet stotina jedinica koje se sadržajno odnose na jelšansku općinu i otok Hvar, kao i znamenite osobe s tog područja, zatim publikacije čiji su autori stanovnici Jelse i otoka, publikacije objavljene na području općine i otoka, kao i ostala građu lokalnog karaktera. Najstarija, time i najvrjednija knjiga u zavičajnoj zbirci je *Govorenja sveta chjudoredna... varhu svih nedigliaa od godiscchja* (Venecija, 1754.), odnosno zbirka nedjeljnih propovijedi koje je napisao padovanski svećenik Ivan Kampadelli (Giovanni Battista Campadelli), a na hrvatski jezik preveo svećenik Dominik Pavičić (Vrbanj, 1701. – Split, 1783. ili 1784., pretpostavlja se da je umro od kuge). Zanimljiva je poveznica prevoditelja Pavičića, inače rođenog u nekoliko kilometara udaljenom Vrbanju, s izvornom idejom i misijom jelšanske čitaonice. Iako nije bio stvaralac/pisac, već prevoditelj, u spomenutom objavljenom djelu i rukopisima jezik prijevoda ispisuje kao hrvatski – ne ilirski ili slovinski, kako je u tome razdoblju bila česta praksa. Nadalje, pokušavao je ujednačiti jezik i pravopis, što ga svrstava u početke standardizacije hrvatskoga književnoga jezika u 18. stoljeću i preteče hrvatskog narodnog preporoda na području Dalmacije. (Kovačić 2017: 158)

Knjižnica posjeduje i Memorijalnu zbirku Antuna Dobronića (1878. – 1955.), skladatelja i etnomuzikologa iz Jelse. Zbirka se nalazi u potkrovlju knjižnice, a sadrži namještaj njegove radne sobe, nekoliko osobnih predmeta i biografsku izložbu postavljenu na nekoliko plakata. Dobronić je talent koji je primijetila sredina i glazbene početke iskazao upravo u prostoru čitaonice, gdje je za večernji koncert na Silvestrovo 1896. godine nastupao s tamburaškim zborom i prateći pjevače na glasoviru, kao i na ostalim zabavama i plesovima u čitaonici (Dobronić-Mazzoni, 1996: 213). Sve do njegova premještanja na Vis 1900. godine, nakon položenog učiteljskog ispita u Arbanasima (danas dio Zadra), događanja u čitaonici nisu mogla

proći bez Dobronića, koji je sumještanima donosio novitete iz klasične europske i hrvatske glazbe, a sačuvani programi koncerata svjedoče o glazbenom ukusu malenog otočnog mjesta na prijelazu stoljeća. Ova zbirka je u vlasništvu Muzeja općine Jelsa, koja trenutno u vlastitoj zgradi (kuća Dobrović na Trgu sv. Ivana) ne raspolaže prostorom dovoljnim za njezin primjeren smještaj. Međutim, kako knjižnica funkcionira i kao baštinska ustanova, što znači da pohranjuje, štiti i prezentira sjećanje lokalne zajednice, primjereno je da su život i stvaralaštvo važne osobe za mjesto predstavljeni u ustanovi kojoj je ovaj skladatelj za života doprinio.

U skladu s izazovima i potrebama suvremenog doba, odnosno hvatanju koraka sa novim tehnologijama i zadacima knjižničnog poslovanja, jelsanska knjižnica u novom je prostoru ostvarila potrebne uvjete za nove vrste knjižničnih usluga, ali i dobru suradnju sa brojnim ustanovama i udrugama iz mjesta i otoka. Ugodan ambijent i smještaj u samom središtu mjesta, kontinuirana nabava nove građe, pri čemu je veliki dio bio iz otkupa prije znatnog promjena modela u tome segmentu 2023. godine, te otvorenost suradnji i lokalnim inicijativama vremenom su stvorili veći broj korisnika i povećanje posjeta. Za potrebe ovoga rada puno bi bilo ispisivati sve ostvarene suradnje i projekte od 2014. do danas, no vrijedi istaknuti nekoliko njih, u prvome redu kontinuiranu suradnju s dječjim vrtićem i osnovnom školom, tj. najmlađim članovima zajednice. Štoviše, upravo su učenici osnovne škole među najbrojnijim korisnicima koji se ne zadržavaju samo na lektirnim naslovima. U gotovo deset godina od preseljenja u novi prostor održano je mnogo promocija knjiga, filmskih večeri (što je pogotovo vrijedno u otočnoj sredini koja u zimskom periodu nema primjereni prostor za kino), predavanja, tečajeva i izložbi. Važno je naglasiti kako ova knjižnica nastoji premostiti jaz koji odavno postoji na otoku i malim sredinama, od nedostatka adekvatnog prostora, preko prepoznavanja potreba lokalnog stanovništva, do osiguravanja mogućnosti susreta s novim i nepoznatim znanjima i vještinama, poput predavanja o doulama ili tečaja za trudnice.

Zaključno na dan 31. prosinca 2023. godine, po priopćenju ravnateljice Maje Vukić, fond sadrži više od 27 000 knjiga. Zavičajna zbirka ima 1056 jedinica građe. Fizički i virtualni posjeti knjižnici porasli su za 33% u odnosu na 2022. godinu. Žene čine čak 66,5 % članstva. Po standardima, ima dječji odjel, prostor čitaonice, referentnu zbirku i zavičajnu zbirku.

Knjižnica nastavlja svoj kontinuitet i djelovanje u skladu sa standardima, misijom i vizijom, te i dalje nastoji biti važno mjesto zajednice.

6. ZAKLJUČAK

Rekonstrukcija djelovanja čitaonice i knjižnice u Jelsi tijekom više od stoljeća i pol pruža uvid u dinamični i aktivni život jedne ustanove koja je u svojoj povijesti doživjela brojne promjene, momente slave, ali i totalne destrukcije. Utemeljena u domoljubnom zanosu i pozitivnom „dišpetu“ (inatu) pristaša narodnjačke stranke, bila je u prvih pola stoljeća postojanja središnje mjesto okupljanja društvene elite i jedina ustanova s razvijenim kulturnim programom. Praksu čitanja novina i časopisa kao domoljubnog čina nadograđivala je razmjena informacija, ideja i mišljenja koja je, unatoč nastojanjima njihova širenja među svim slojevima društva, ipak ostala svedena na odabrani, većini zatvoreni krug. U prvih pedeset godina postojanja čitaonice nisu stvoreni uvjeti pristupa čitaonici za sve, već je ona bila slika društvenih podjela unutar otočne sredine. Razilaženja u političkim stavovima i svjetonazorima početkom 20. stoljeća potaknula su pojedine članove na osnivanje nove, konkurentske čitaonice. Juraj i Stjepan (Krunoslav) Dobrović u obiteljskoj kući utemeljili su čitaonicu Hrvatsko kolo 1906. godine, a rođaci Nika Dubokovića, osnivača jelšanske čitaonice, otvorili su 1904. godine čitaonicu Pučke prosvjete. Iako za potonju ne postoje sačuvani izvori, pretpostavka je da njezin osnutak nije bio politički motiviran, već je djelovala kao udruga ili društvo, okupljajući bogatije gospodarstvenike, obrtnike i javne djelatnike. Obje konkurentske čitaonice također su ostale zatvorene i nedostupne širem dijelu stanovništva, o čemu svjedoče izvori, a ukinute su tijekom Prvog svjetskog rata.

Djelatnost čitaonice u razdoblju između dva svjetska rata obilježena je isprva valom zanosa koje je zahvatilo većinu mjesta nakon završetka talijanske okupacije. U Jelsi se otvaraju nove škole i spremno dočekuje novu gospodarsku granu – turizam, koja je vremenom privukla nove korisnike i tako povećala broj korisnika. Planove izgradnje kulturnog doma prekida početak novog svjetskog rata. U poraću i tijekom cijelog razdoblja do osamostaljenja Republike Hrvatske knjižnica u Jelsi ne djeluje kao samostalna ustanova, već u sastavu različitih organizacija. Unatoč tome što je šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća njezina djelatnost svedena gotovo na samo dvije aktivne korisničke skupine – učenike osnovne i srednje škole i turiste, uspjela je opstati u kontinuitetu od svoga osnutka, uz izuzetak godine i pol prisilnog prestanka djelovanja u Drugom svjetskom ratu zbog vojnih aktivnosti na otoku.

Konačno, 1998. godine donesena je odluka općinske vlasti o osnivanju Općinske knjižnice i čitaonice Jelsa te je time pokrenuto njezino samostalno djelovanje, ali i hvatanje ukorak s izazovima i mogućnostima modernog društva, koje se uspjelo razvijati unatoč nedavnom ratu i procesu tranzicije. Taman kada je počela funkcionirati u novom stoljeću, sa jasno definiranim

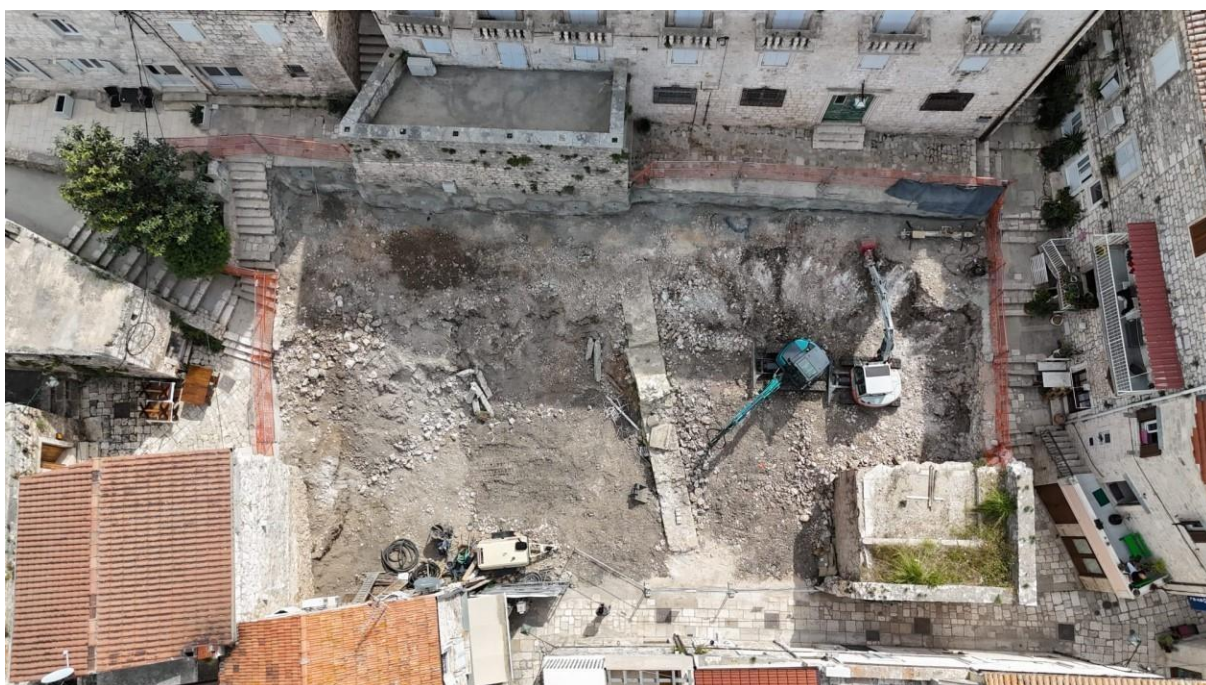
ciljem, misijom i vizijom te uzorno sastavljenom katalogizacijom građe u knjižničnom sustavu, strašni požar 10. studenog 2003. godine uništio je cjelokupnu građu i sva nastojanja tadašnje ravnateljice. Uz brzu i nesebičnu pomoć iz cijele Hrvatske i Europe, fond je s vremenom nadomješten i obnovljen. Novi život knjižnice započeo je u ljeto 2014. godine otvaranjem novog, po suvremenim standardima opremljenog prostora u Domu kulture koji je tako ostvario svoju svrhu započetu u davno predratno vrijeme. Danas, gotovo cijelo desetljeće poslije, knjižnica je prepoznata i važno mjesto zajednice, sa bogatom građom, brojnim projektima i programima i neprestanim nastojanjima za pozitivan utjecaj na sredinu u kojoj djeluje.

Iako je povijest svake narodne (pa i svake druge) knjižnice jedinstvena, put knjižnice u Jelsi nije znatno drugačiji u razvojnog smislu od mnogih drugih knjižnica. Povoljne okolnosti učinile su je prvom čitaonicom na otoku Hvaru i među srednjodalmatinskim otocima, a nastojanja pojedinaca i samih korisnika postigla su njezino gotovo neprekinuto djelovanje u više od stoljeća i pol. Kontinuitet je glavni element koji je razlikuje od ostalih postojećih knjižnica na Hvaru, u gradu Hvaru i Starome Gradu. No otvorenost i prepoznatljivo djelovanje – elementi koji su potrebni svakoj knjižnici – ono je što garantira dobru budućnost.

7. SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1. Prva javna čitaonica u gradu Hvaru na glavnom trgu (Pjaci), oko 1907. Foto: Muzej hvarske baštine

Slika 2. Gradilište nove zgrade knjižnice u gradu Hvaru snimljeno iz drona u travnju 2024. godine; u gornjem dijelu je palača Radošević-Dojmi gdje je sada smještena knjižnica i čitaonica. Foto: Nino Pijanović

Slika 3. Prvo sjedište narodne čitaonice na Pjaci u Jelsi, danas Trg narodnog preporoda, fotografija s kraja 19. stoljeća. Izvor: Državni arhiv u Splitu

Čestnome Uredništovu
Čitaonice Jelšanske

Molbenica

Kano ptice, ke jastreb grabežljivi progoni, zboru
živu se u jato te oblićujuć ako njega u svom
sladkoručenom jeziku rađuju se medju sobom
i poručuju se s' neprijeteljim svim; tako i vi,
u tomu mitomu mjestu našega Otoka, združiste se
u ljuboznu slogu. Svako čicu narodno uzgraloje
videći vas, i mihi pozdrave sa svake strane primi-
ste ad pravih posnodaćak. Uzklitomuk i ja i
rekuh "živeli naši Jelšani ti' prvi nam Davaće i-
"izgled sklada i neprota narodnoga".

S' ovim uzklitkom se pred nami prihođujem,
te iskreno molim da me u to častno društvo
prihođite.

Iz Bole na Markova. 1868.

Svot. Nikola Petravić

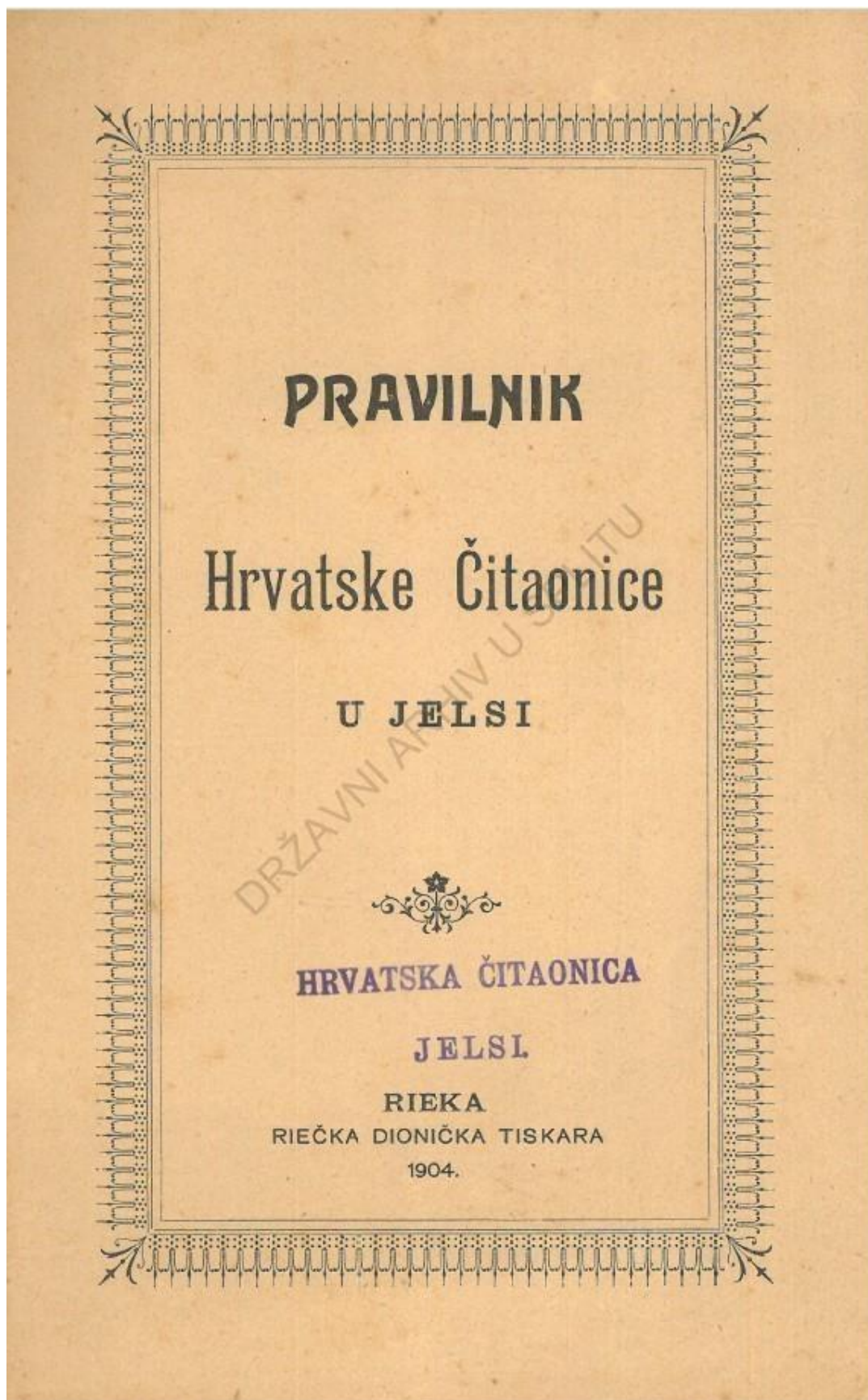
Slika 4. Molba svećenika Nikole Petravića iz Bole na o. Braču za upis u jelšansku čitaonicu, datirana 25. travnja 1868. g. Izvor: Državni arhiv u Splitu

Slika 5. Čitaonica smještena u Općinskom domu u Jelsi. Izvor: Državni arhiv u Splitu

Slika 6. Zajednička fotografija s proslave četrdesete obljetnice osnivanja čitaonice, 1908. Izvor: Državni arhiv u Splitu

Slika 7. Naslovnica Pravilnika objavljenog 1904. godine. Izvor: Državni arhiv u Splitu

Slika 8. Uništena knjižnica nakon požara 10. studenog 2003. godine. Izvor: Općinska knjižnica Jelsa

Slika 9. Knjižnica u novom prostoru. Foto: Maja Vukić

Slika 10. Pogled na središte Jelse sa zgradom knjižnice u prvom planu, ožujak 2024. Foto: Nikola Radovani

8. POPIS LITERATURE

1. Arhivski fond HR-DAST 8 i HR-DAST-617, obitelj Duboković Nadalini. Državni arhiv u Splitu
2. Arhiv Duboković Nadalini i Fond općine Jelsa. Muzej hvarske baštine, Hvar
3. Boršić, Luka, Skuhala Karasman, Ivana. (2023.) Dr. Elza Kučera – žena koju vrijedi upoznati. Blog Nacionalne i sveučilišne knjižnice. URL: <https://nsk.hr/blog/dr-elza-kucera-zena-koju-vrijedi-upoznati/> (pristupljeno 20. veljače 2024.)
4. Buchberger, Milovan. 2021. Pabirci povijesne i kulturne baštine Staroga Grada i otoka Hvara. Zagreb: vlastita naklada.
5. Crnčević, Mirko. 2008. Preporodna luč. 140. godišnjica osnutka Narodne čitaonice s ponovnim rođenjem Općinske knjižnice u Jelsi. Jelsa: općina.
6. Čavić, Sofija. Teško do knjige. Slobodna Dalmacija, 13. prosinca 1989., str.10
7. Dobronić-Mazzoni, Rajka. 1997. "Djetinjstvo i mladost skladatelja Antuna Dobronića u Jelsi i na Hvaru." *Prilozi povijesti otoka Hvara* X, br. 1 (1997): 211-217. URL: <https://hrcak.srce.hr/123733>
8. Domazet, Mladen. 2011. *Stari Grad na Hvaru – otočni grad na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Stari Grad: Muzej Staroga Grada
9. Domazet, Mladen. 2021. *Jelsa u vrtlogu općih procesa i lokalnih inicijativa. 1868.-1941.* Jelsa: Muzej općine Jelsa
10. Duboković Nadalini, Niko. 1970. Razvoj jelšanske luke. u *Zapisi o zavičaju*, svezak II, Jelsa, 1970.
11. Duboković Nadalini, Niko. 1973. Općinski dom u Jelsi. *Zapisi o zavičaju*, svezak IV, Jelsa 1973.
12. Dulčić, Ante: Kulturno-prosvjetna aktivnost na otoku Hvaru, Slobodna Dalmacija, 16. listopada 1954., str. 3
13. Dukić, Josip. 2012. Biblioteka Ivan Paštrić. *Glasnik Društva bibliotekara Hrvatske*, br. 9, str. 40-51.
URL:
https://www.academia.edu/6034415/2012._%C4%8CLANAK_Biblioteka_Ivan_Pa%C5%A1tri%C4%87_u_Glasnik_Dru%C5%A1tva_bibliotekara_Hrvatske_9_2011._str._40-51 (pristupljeno 23. veljače 2024.)
14. Glavan, Daniel, Sršen, Ivan. 2010. *Povijest zagrebačkih knjižnica: kulturnopovijesni uvod*. Zagreb: Fortuna, Sandorf.

15. Iz okupirane Dalmacije. Stanje u Jelsi. Novo doba br. 69, 24. ožujka 1919., str. 3 URL: <http://dalmatica.svkst.hr/?sitetext=368> (pristupljeno 7. veljače 2024.)
16. Jež, Ivančica. 2010. Varaždinsko "Društvo narodno" – prva hrvatska narodna čitaonica (1838.-1848.). *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 53, br. 1 (2010): 120-131. URL: <https://hrcak.srce.hr/82966> (pristupljeno 21. veljače 2024.)
17. Jović, Marija, Glibota, Ivan. 2022. *Gradska knjižnica Don Mihovil Pavlinović Imotski (1868. – 2022.)*. Zagreb: Školska knjiga.
18. Knjižnica Jelsa. Facebook stranica. URL: <https://www.facebook.com/knjiznicajelsa> (pristupljeno 27. veljače 2024.)
19. Knjižnica Jelsa. Instagram. URL: <https://www.instagram.com/knjiznicajelsa/> (pristupljeno 27. veljače 2024.)
20. Kovačić, Joško. 2011. Hvarske knjižnice i čitaonice. *Kruvenica* br. 18, 38-41
21. Kovačić, Joško. 2017. "Hvaranin iz Vrbanja Dominik Pavičić - preteča hrvatskoga narodnog preporoda." *Prilozi povijesti otoka Hvara XIII.*, br. 1 (2017): 139-159. <https://hrcak.srce.hr/185212>
22. Kovačić, Joško. 2022. *Crkve u Hvaru*. Split: Književni krug
23. Krasnić, I. Po konobama 4000 knjiga. *Slobodna Dalmacija*, 15. veljače 1989., str. 10
24. Kuić, Ivanka. 2012. Medijski diskurs o splitskim čitaonicama i knjižnicama u splitskoj periodici (1862.-1918.). *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti*, vol. 5, no.2, 2012., str. 143-164. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/146229> (pristupljeno 20. veljače 2024.)
25. Lakuš, Jelena. 2008. Društvena ekskluzivnost čitateljskih društava u Dalmaciji tijekom prve polovice 19. stoljeća. *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti*, vol. 1, no.1, 2008., str. 51-74. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/58365> (pristupljeno 23. veljače 2024.)
26. Lakuš, Jelena. 2012. Dalmacija i Austrijsko Carstvo prve polovine 19. stoljeća: pisana riječ u službi stvaranja poslušnih i lojalnih građana. *Historical contributions – Historische Beiträge*, Vol. 31, No. 43, str. 235-255. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/140489> (pristupljeno 24. veljače 2024.)
27. Lakuš, Jelena. 2012. Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti*, vol. 5, no.1, 2012., str. 33-70. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/143440> (pristupljeno 23. veljače 2024.)

28. Matković Mikulčić, Katija. 1993. 125 godina narodne čitaonice u Jelsi na Hvaru (1868.-1993.), u: Znanstveni skup Čitaonički i knjižnični pokret u Hrvatskoj u 19. i 20.st.: uredio Bruno Dobrić. Pula: Sveučilišna knjižnica
29. Miličić, J.: Gospodarsko prosvjeđivanje – kako proširiti kulturno-prosvjetni rad na Hvaru. Slobodna Dalmacija 4. siječnja 1952., str. 5
30. Palača Radošević – Hrvatski dom. Slobodna Dalmacija, 8. kolovoza 1993., 24-25
31. Palaversić, Pavao. 1994. Jelsa u hrvatskom narodnom preporodu Dalmacije. Jelsa: Matica hrvatska.
32. Palaversić, Pavao. 1998. Kronika kapetana Nike Dubokovića. Jelsa: Matica hrvatska.
33. Plantarič – Huljić, Marija. 2008 (?) Bilješke o knjižnici općine Jelsa. Nepaginirano, nedatirano, strojopis
34. Račić, Nikša. 1978. O minuloj stotoj obljetnici „narodne hrvatske čitaonice“ u Starom Gradu na otoku Hvaru. *Mogućnosti* br. 4. Split, 1978., str. 470-495. URL: <https://www.knjizevni-krug.hr/casopisi/> (pristupljeno 21. veljače 2024.)
35. Sabolović – Krajina, Dijana. 2020. *Narodne knjižnice u tranziciji: sociološki aspekti*. Samobor: Meridijani.
36. Salamunić, Niko. 1989. Knjiga sjećanja – Fabjan Tomić / Miko Bačo. Jelsa: Mjesna zajednica
37. Sečić, Dora. 2015. *Vladimir Deželić: vizionar i predvodnik hrvatskoga knjižničarstva prvih desetljeća 20. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru; Osijek: Filozofski fakultet
38. Sečić, Dora. 2016. *Josip Badalić: pokretač razvoja hrvatskog knjižničarstva sredinom 20. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru; Osijek: Filozofski fakultet.
39. Smoje, Miljenko. Turistički zapisi – Ispremiješana Jelsa. Slobodna Dalmacija, 7. kolovoza 1964., str. 2
40. Stipanov, Josip. 2010. *Knjižnice i društvo*. Zagreb: Školska knjiga.
41. Stipanov, Josip. 2015. *Povijest knjižnica i knjižničarstva u Hrvatskoj – od početaka do današnjih dana*. Zagreb: Školska knjiga.
42. Stipčević, Aleksandar. 2004, 2005., 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 1: Srednji vijek – od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine; Knjiga 2: Od glagoljskog prvotiska (1483.) do hrvatskog narodnog preporoda (1835.); Knjiga 3: Od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.
43. Šikić, fra Mario. 2015. Knjižnica Male braće u Dubrovniku. Leksikon Marina Držića. URL: <https://leksikon.muzej-marindržic.eu/knjiznica-male-brace/> (preuzeto 12. ožujka 2024.)

44. Tomić, Ivo: 90-a godišnjica osnivanja narodne čitaonice u Jelsi. Slobodna Dalmacija, 14. kolovoza 1959., str. 5
45. Topić, Nada. 2017. *Knjižara Morpurgo u Splitu (1860. – 1947.) i razvoj kulture čitanja*. Zagreb: Naklada Ljevak.
46. Tudor, Dinko. 2002. *Malo Grablje i Milna na zavičajnom otoku Hvaru: život, gospodarstvo, ljudi, događaji od početka do danas*. Zagreb: M.E.P. consult
47. Vrandečić, Josip. 2018. *Pučiška čitaonica Hrvatski skup: 150 godina od utemeljenja*. Pučišća: Općina.
48. Vukić, Maja. 2018. Bilješke prigodom izložbe 150. obljetnice osnivanja čitaonice u Jelsi. Nepaginirano.
49. „Poziv na raspravu“. Slobodna Dalmacija, 29. kolovoza 1993., str. 30-31
50. Zgaga, Višnja. 2012. Kuća Dobrović. *Informatica museologica*, Vol. 43, 1-4, 2012., str. 105-109
51. Zatvorena čitaonica. Slobodna Dalmacija, 19. listopada 1956., str.2

Abstract

155 years of municipal library reading room in Jelsa and short history of libraries on the island of Hvar

The library in Jelsa, founded in 1868, is the oldest of its kind on the island of Hvar and on the central Dalmatian islands. Stemming from the initiative of local promoters of ideas and efforts of the Croatian people's Revival, it has worked almost continuously for more than 155 years. This paper seeks to shed light on the less well-known history of the reading room after the end of World War I (1918) to the contemporary era, especially the oscillations in activities caused by social changes and cultural trends, since most authors have so far remained on the “golden age” of this institution, i.e. from the founding of 1868 to the beginning of World War I (1914). This paper also brings a short history of libraries on the island of Hvar, from the oldest ones within monasteries or churches, to lost private libraries and to those libraries in small island communities, which were in fact the places for social gatherings and generators of cultural activities. Today, there are three active public libraries on the island of Hvar: in the town of Hvar, Stari Grad and Jelsa, along with a number of private libraries or those which are part of an institution or connected to a certain church or secular institution.

Keywords: reading rooms; public library; private library; Jelsa; Hvar; Stari Grad